

Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához

– Jankovich B. Dénes –

Az országhatárral kettévágott Körösvölgy nem határozottan elkülönülő földrajzi egység. Még forrásvidékén, a magas erdélyi hegyek között sem az, a vízválasztók vonalai ott is egymásba fonódnak. A völgyek ugyan határozottak, de a síkságra kiérve már csak helyi mikrovizsgálatokkal lehet elválasztani más folyóvölgyektől. A nehéz elkülönítés miatt a Körösvölgy vizsgálata gyakorlatilag az Alföld csaknem felére kiterjeszhető lenne. Ezért tanulmányunkban csak a Körösök szorosabban vett völgyére korlátoztuk figyelmünket, az eredettől a torkolatig. A hegyvidéken értelemszerűen a vízválasztót választottuk határnak, bár a hozzáférhető csekély adatmennyiség miatt ez egyébként sem okozott volna nehézséget. Az Alföldön sokkal nehezebb a helyzet. Noha a Berettyó is a Körösök mellékfolyója, mégis kihagytuk a vizsgálatból, mivel felső völgye különálló egységnek tekinthető és egészen a Nyírségig vezetne el bennünket. Az Alföldön azonban e két folyó között nem lehet reális határvonalat húzni, ezért adataink itt esetlegesek: a Sárrét környékén több, attól felfelé kevesebb adatot vettünk fel. Délen a Fehér-Körös főágát, illetve a Pankota–Simánd–Szentmárton vonalat választottuk határnak. Békés megye területén a Maros törmelékűjének széle nemcsak anyaggyűjtésünk határát jelentette, hanem a forrásanyag radikális csökkenését is, itt tehát nem okozott nehézséget a vonal kijelölése.

Munkánk előzményei között az első helyen említhetjük a múlt század végi vármegyei monográfiákat, közülük Bunyitay Vince és Karácsonyi János munkája mindenképpen kiemelkedik, és éppen területünkre vonatkozik.¹ A középkori vízrajz adatainak a kor színvonalán álló összegyűjtése is elkészült.² Vízügyi szempontból sok hasznos adattal és ismerettel szolgál Gallacz János 1896-ban megjelent monográfiája. Noha a szerző a legkorszerűbb igényekkel lépett fel a komplex vizsgálat tekintetében, történeti fejezetei – főleg következtetéseiben – messze elmaradnak saját kora színvonalától is. Részben Gallacz eredményein alapul, részben új adatokat hoz Korbély József tanulmánya. A vízrajzi leírást és a történeti részt tekintve azonban mindenképpen Gallacz munkája a részletesebb és alaposabb.³

A korszerű igényeket kielégítő adattárak egy része is rendelkezésre áll. A Körösök békési, bihari és csongrádi szakaszaira vonatkozó Árpád-kori forrásanyag például teljes, ugyanakkor a Fehér-Körös felső, (volt Zaránd megye) és a Hármaskörös alsó fo-

¹ *Bunyitay Vince*: A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. I–III. Nagyvárad, 1883–1884., *Karácsonyi* 1896. I–III.

² *Ortvay* 1882.

³ *Korbély* 1916. Gallacz J. például személyesen végigjárta a Körösök folyását, és így készítette leírását. Ennek tudható be, hogy sok régészeti lelőhelyről (halmok, földvárak) is beszámol, melyek ma román területre esvén, fontos forrásnak tekinthetők. (*Gallacz* 1896. 118, 129, 146, 153–155.)

lyása (Szolnok m.) még feldolgozatlan.⁴ Jakó Zsigmond összegyűjtötte ugyan Bihar megye középkori okleveleit, de megjelent munkája elsősorban a lakosság nemzetiségi összetételét vizsgálja, vízrajzi adatai csak esetlegesek.⁵ Teljességgel hiányzik a késő középkori adatok feldolgozása Szolnok megyéből.⁶ A török kori források pedig mindenütt esetlegesek, hézagosak. Jelen pillanatban Békés megye középkori viszonyait ismerjük a legjobban, hiszen Karácsonyi János és Györffy György munkáin kívül Scherer Ferenc monográfiája és Veress Endre okmánytára nemcsak Gyula és Békés megye, hanem a Körösvidék nagyobb részének XVI. századi történetét ismerteti meg mindennél alaposabban.⁷ A régészeti topográfia két évtizedes munkálatai eredményeként a forrásokból ismert középkori objektumok túlnyomó többsége pontosan lokalizálhatóvá vált, és ezen kívül is számos, az egykori vízrajzzal kapcsolatos adatot szereztünk a vidék bejárása során. Ezzel a munkával kapcsolatban folyik a megye középkori okleveleinek összegyűjtése is, melynek adatait ebben a munkában is felhasználtam.⁸ Mindezek alapján valószínűleg a Körösök Békés megyei szakaszáról tudunk a legtöbbet, és hogy ez is mégis milyen kevés, azt mindenki fogja érezni, aki végigböngészi az alábbi adatsorokat.

A Körösök a szabályozás előtt bizonyos értelemben változatlan formában maradtak fenn az évszázadok folyamán. A folyók ugyanis a síkságra érve mindenütt azonos módon viselkedtek: folyásuk lelassult, lerakott hordalékukból szigeteket építettek, melyeket kerületve hatalmas területeket mocsarasítottak el. Az általános természetföldrajzi táj lassú, kanyargós vízfolyásokból álló, nagy kiterjedésű mocsaras területekkel tarkított vidék volt nemcsak a középkorban, hanem a korábbi évezredekben is. Ugyanakkor a mikrokörnyezetet állandó változásban tartotta a folyóvizek lassú, de folyamatos romboló-építő munkája, továbbá az árvizek évenként megújuló rohama. Ennek megfelelően a folyók medre állandóan változott, a meanderágak egyre szaporodtak és nőttek, lefűződtek, majd a víz új utat vágott magának. A régi mederben pangó víz elmocsarasodott, és csak árvíz idején kapott friss utánpótlást. A szigeteket időnként elöntötte a víz, a lerakott iszapréteg a szárazabb években viszont termékeny talajt biztosított a földművelőknek. Az alacsonyabban fekvő szigeteken bőséges legelők és mocsári erdők adtak táplálékot a föld lakóinak. Az álló- és folyóvizek gazdag élővilága pedig kimeríthetetlen forrása volt az élelemszerzésnek. Nem csoda tehát, hogy az újkőkortól kezdve mindig is lakott terület volt a Körösvidék. Az ember környezetátalakító tevékenysége azonban csak az elmúlt ötszáz évben kezdte éreztetni hatását. Ennek fokozatos kiszélesedéséről még az alább ismertetendő, hiányos források is jó tájékoztatást nyújtanak. Kezdetben csak felhasználták, „élték” a folyóvizek nyújtotta javakat, később a hozamot mesterséges beavatkozásokkal növelték. A török kor végére érkezett el az a stádium,

⁴ A volt zarándi részek tekintetében némi adatokat nyújt Márki Sándor Arad megyei monográfiája: *Márki* 1892.

⁵ Györffy 1963., Jakó 1940.

⁶ Itt csak Csánki Dezső történelmi földrajzára támaszkodhattam, melyben azonban elvéve akad vízrajzi adat: *Csánki* 1890. Szórványos adatok gyűjthetők továbbá az MTA Régészeti Intézete Adattárában őrzött Szolnok megyére vonatkozó gyűjteményben is.

⁷ Scherer 1938., Veress 1938.

⁸ MRT IV/1–3. A Békés megyére vonatkozó középkori okleveleket Kenéz Győző fordításában a Békés megyei levéltár is összegyűjtötte az elmúlt években. Ezt a gyűjteményt Erdmann Gyula igazgató úr szíveségéből volt alkalmam tanulmányozni.

amikor a haszon tovább nem növekedett, a kár viszont igen. Több vízimalmot már nem lehetett építeni, viszont a rengeteg gáttal mesterségesen is lassított folyó soha nem látott méretű mocsarakat hozott létre. Ez tette szükségessé a folyószabályozások megkezdését, melynek jó és rossz hatásai máig is érvényesülnek.

A középkorban tehát elsődlegesen a folyó nyújtotta természeti javak felhasználása jutott szerephez, mesterséges beavatkozásokra csak fokozatosan és kis mértékben került sor. Először minden bizonnyal a halászat területén a rekesztés (vejszézés) formájában, melyre több Békés megyei adat is van, sőt falunév (Vesze) is megőrizte ennek emlékét. Ide sorolható a „halastavak” megjelenése is, vagyis kisebb gátakkal folyóágakat, fokokat rekesztettek el, mesterséges morotvákat hozva létre. A XIII. század közepétől már vannak vízimalmok, melyek száma rohamosan gyarapodott. Ezek többségénél a folyót teljesen elgátolták, a vizet zsilipen engedve a kerékre. A duzzasztás okozta áradások ellen a XVI. században már biztosan gátakkal védekeztek. Ilyen gátakról Békés és Gyula környékén tudunk, és különlegességével emelkedik ki az az 1527. évi adat, mely szerint a Gerlánál megemelt malomgátak úgy visszaduzzasztották a Köröst, hogy Várinál is elöntötte a malmot a víz. Ugyancsak az Árpád-korban jelennek meg a révek, kompok, majd a hidak is. A XVI. század elején már olyan hidakat építettek magas feljáró töltésekkel, melyek ellenálltak az árvizeknek. A víz hasznosításának magasabb rendű formái voltak a fürdők, melyek már a XVI. század első felében megjelentek a nagyobb városokban, de kétségkívül a török alatt terjedtek el szélesebb körben. Ide sorolhatjuk a kutakat is, melyeket nemcsak a folyóvizektől távol létesítettek, továbbá a városi „csorgó”-kat, amelynek például Váradon is voltak. A várak védelmére (Várad, Gyula, Jenő) ásott medrek és a beléjük terelt folyóvíz már olyan beavatkozást jelentett, melyet modern értelemben vett szabályozásnak nevezhetünk.

A folyóvizeknek nemcsak ezek a közvetlen hasznosítási formái léteztek. A vízzel szoros összefüggésben voltak a rétek, a mocsári erdők, a mocsarak és a közöttük megbúvó szárazulatok, szigetek. Utóbbiakon falvak települtek és szántóföldi művelés is folyt. A mocsarak gazdag élővilága táplálékot jelentett. Az erdők is összefüggtek a vízjárással. Erre példa a gyulavári erdők esete, melyek egy malomgát következtében kiszáradtak. Az erdők nemcsak vadászati lehetőséget, faanyagot szolgáltattak, hanem bűvőhelynek is kiválóan megfeleltek. Ennek leghíresebb példája a tatárok elől menekülő Rogerius története.⁹ Az erdei makkoltatásra vonatkozóan országos viszonylatban is egyike az első adatoknak a dobozi disznópásztorok említése 1075-ből.¹⁰ A vizenyős rétek pedig az állattenyésztés lehetőségét nyújtották. Nagyon kevés adat utal a Körösök állapotára. Noha több esetben említik a vizek kiöntéseit, a mai értelemben vett árvizekre egyetlen adatot sem találtam. Nyilván eloszlott az áradás a mocsarakban, és az ember nem települt olyan helyekre, ahol kiöntés fenyegette. Ebből is az látszik, hogy a veszedelmes árvíz az emberi beavatkozás, a folyószabályozás eredménye. A folyók viselkedésével kapcsolatosan az egyetlen adattípus az örvény emlegetése, melyre Egénél, és a Fekete-Körösön Sarkad és Gyula között találunk példákat. Közvetett adatnak tekint-

---

⁹ Szabó 1861. 35–42.

¹⁰ Györffy 1963. 505.

hetők a malomépítésekkel kapcsolatos károk: erdők kiszáradása, más malmok vízzel való elöntése.

Vízrajzi és természetföldrajzi adatok

Az erdélyi hegyekben három ágban eredő, és az Alföldön egyesülő, majd Csongrádnál a Tiszába ömlő Körös folyó első említése a VI. századból származik, Jordanes *Grisia* folyóneve valószínűleg a Sebes-Körösre vonatkozik. A X. században élt Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár Krisziosz alakban írta.¹¹ A magyar forrásokban először talán a *Crisius Albus* jelenik meg Zaránd megyében 1009-ben, hitelesen pedig 1075-ben említik *Crys* alakban a Békés megyei Doboz mellett, vagyis utóbbi esetben a Fekete-Körösről van szó. Talán a Fehér-Köröst kivéve (1009: *Crisius Albus*), eleinte csak Körösnek (*Cris*, *Crisius*) nevezik a források, és a XIII. század közepétől bukkan fel a Hármás- (*Triplex*, *Magnus*), majd a XIV. században a Fekete- (*Niger*) és még egy jó századdal később (1520) a Sebes-Körös elnevezés is, utóbbi már kizárólag magyarul. A Fekete-Köröst nevezték Középső-Körösnek is, a Sebes-Körösé pedig korábban Kis-Körös lehetett. A forrásokban többnyire természetesen a latin nevet találjuk, a magyar változatok csak a XVI. századtól válnak uralkodóvá.¹² Ez azonban csak a forrásokra vonatkozik, a köznyelvben nyilván a magyar neveket használták kezdettől fogva.

Gallacz János, Jakó Zsigmond és Györffy György munkáikban földrajzi és történeti adatok alapján egyaránt részletesen leírták a Körösöket és mellékfolyóikat. Ezért most csak a legfontosabb adatokat idézzük, felelevenítve az első említéseket és a fennmaradt névváltozatokat.¹³

Fehér-Körös:

A Bihar hegység déli lejtőjén ered, és a hegységet délről megkerülve, hosszú, kanyargós, keskeny völgyön keresztül Borossebesnél (*Sebiş*) ér ki a síkságra. Itt rögtön több ágra szakad, és a szabályozás előtt Jenő (*Ineu*), Kisjenő (*Erdőhegy*, *Chişineu-Criş*) és Gyula mellett elhaladva Békésnél egyesült a Fekete Körössel. A két folyó közötti terület legjelentősebb vízfolyása a Tőz (1553: *Thewz*), a Fehér-Köröstől délre pedig a Csiger patak (1331).¹⁴

Első említése Szent István 1009-ben kelt, rekonstruált, az egri püspökségnek szóló birtokadományozásában található: *Neueg iuxta Crisium Album ... ac libero transitu Crisii in comitatu de Zarand ...*¹⁵ Egy 1177-ben kelt oklevélben ismét Zaránd megyében

¹¹ *Ortva* 1882. I. 220–221., *Györffy* 1963. 493., *Kiss* 1980. 358.

¹² 1299: *Feyer Keres*, 1397: (*Hármás*) *Keres*, 1504: *Fekethe Keres*, 1520: *Sebewskeres*. A latin és a magyar névváltozatok időben egybeeső megjelenése alapján úgy tűnik, hogy a Fehér-Körös elnevezés már az Árpád-korban állandósult, míg a legkésőbbi, a Sebes-Körös elnevezés bizonyosan a 15–16. század fordulóján jelent meg. A részletes adatokat lásd alább.

¹³ A latin névalakokat csak első említésük alkalmával idézem eredeti formájukban, a továbbiakban csak akkor, ha bővebb értelmezés is társul hozzájuk, egyébként magyarul.

¹⁴ *Márki* 1892. I. 432–433.

¹⁵ *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. *Edendo operi praefuit Georgius Györffy*. Budapestini, 1992. 60.

említik, amikor Crisius alakban a zaránd megyei Chwba és Humorok határjárásában fordul elő.¹⁶ 1199-ben, a Bél (Beliu) közelében állt Dienesmonostora mellett említik.¹⁷ 1232: Crisius Szerhetnél.¹⁸ 1261: Crisius Albus Püspökinél.¹⁹ 1299: Feyer keres Varsándnál.²⁰ 1313: Julamonustra circa Albium fluvium Crys.²¹ 1350: Crisius Fejéremnél.²² 1394: Albus Crisius Erdőhegynél.²³ 1418: a Zaránd megyei Faydas mellett (fluvii Albikeresy) és Keres Keszinnél.²⁴ 1438: Feyerkeres Gyulavárinál.²⁵ 1446: Albus Crisius Veszénél.²⁶ 1458: Gerlánál Feyer Körös.²⁷ 1495: Feyerkeres, Feyrkewres Varsándnál.²⁸ 1511: Feyerkeres Gyulánál.²⁹ 1525: fluvius Albi Krisy Csaba és Békés közt.³⁰ 1530: Keres Gyulánál.³¹ 1554: Körös Gyulánál.³² 1561: Crisus Gyulánál.³³

Fekete-Körös:

A Bihar hegységben ered, szűk völgyében számos patak vizét felvéve Szentmiklósnál (Sînnicolau de Beiuș) ér ki a szélesebb síkságra. Apró ágakra szakadozva számos időszakos mocsarat létrehozva, a Hodos (1326: Hudus), patakkal egyesítve Tenkénél (Tinca) ér ki az Alföldre.³⁴ Rögtön több ágra szakad: Ny felé a Gyepes (1214: Jepus, 1320: Gepes), majd az abból É felé kiágazó Kölesér (1138: Kuleser) és az utóbbival Gyanté táján egyesülő Nyárér (1214: Narher) hálózza be a Sebes- és Fekete-Körösök közötti síkságot.³⁵ Közben kiterjedt mocsárvilágot és erdőségeket táplált vizével és mellékágaival. A Gyepes Dobox alatt felvéve, ősi üledékhalmokat kerülgetve és számos kisebb mellékágot kibocsátva majd újra felvéve, Békésnél egyesült a Fehér-Körössel.³⁶

Első említésekor csak Crys a neve Doboxnál, de az Árpád-korban Középső-Körösnek (1249: iuxta medium Crisium)³⁷ is nevezték, 1316-tól Fekete-Körös, és az Árpád-

¹⁶ DI 30751., Györffy 1963. 171.

¹⁷ Márki 1892. I. 432., Csánki 1890. 729.

¹⁸ DI 61132. Szerhet Gyula és Vári környékén terült el.

¹⁹ Györffy 1963. 512. – Püspöki Gerlától délre terült el: MRT IV/3. 5/5. lelőhely.

²⁰ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1987. No. 4258.

²¹ Veress 1938. I. Azonos a mai Gyulával.

²² DI 30299., Haan 1870. 22. Fejérem a mai veszei hídtól ÉK-re volt: MRT IV/3. 5/41. lelőhely.

²³ DI 7914., Haan–Zsiliszky 1877. 56. Ma Chișineu-Criș.

²⁴ DI 10711., Haan 1870. 46–47. Faydas Cinte határában Kisjenőtől DK-re, Keszi pedig Gyulavári határában terült el. Csánki 1890. 730, 735.

²⁵ Veress 1938. 13–14.

²⁶ DI 13988.

²⁷ DI 74602.

²⁸ DI 37693, 37696, 37700.

²⁹ Veress 1938. 61.

³⁰ DI 31048.

³¹ Veress 1938. 160.

³² Veress 1938. 247.

³³ Veress 1938. 347.

³⁴ Valószínűleg a Hodos egyik mellékveze lehetett az Árkospatak. 1326: Arkuspothaktuwe. Györffy 1963. 625.

³⁵ Jakó 1940. 6–7., Györffy 1963. 570–571.

³⁶ Vö. Márki 1892. I. 435–436.

³⁷ Györffy 1963. 505, 622.

korban mindig latinul (Crisius Niger) írták.³⁸ 1320: fluvius Nigri Crisy Keménynél.³⁹ 1504: Fekethe Keres Bajnál (Boiu).⁴⁰ 1511: Fekethekeres Gyulánál.⁴¹ 1515: Fekethekeres ugyancsak Gyula körül.⁴² 1520: Fekethe Kewres Tenkénél (Tinca).⁴³

Sebes-Körös:

Erdélyben, Körösfőnél (Izvoru Crişului) ered, és a Kalota (1213: Kalatha), majd a Sebes (1319: Sebus) patakokkal egyesülve szűk völgyben töri át a bihari hegyeket, felvéve a dél felől érkező Jád patak és a Méhséd (1256: Mehsepothoka) vizét. Révnel ér ki a széles völgyébe, ahol hamarosan mellékágat bocsát ki magából (1282: Vluendkeres = Örvéndkörös), melybe a Királyerdőből érkező patakok (1236: Medust = Medes, 1256: Kegek = Kigyik, 1288: Heuyo = Hájó) torkoltnak. Kavicsos hordalékából számos szigetet, zátonyt alkotva Váradnál ér ki az Alföldre. A síkságon szinte azonnal több mellékágat bocsát ki magából, Pósalakánál (Poşoloaca) például három ágban folyik, de ilyen a Berettyó felé tartó Jószás (1200k: Jouzas), melynek további mellékágai az Ölyvös (1329: Wlues) és a Kutas (1214: Kuthus) már a Sárrét mocsaraiban vesznek el.⁴⁴ A fő folyó, miután átkanyargott a sárréti mocsárvilágban felhalmozott ősi üledék-kúpok között, Edeles közelében egyesült a Kettős-Körössel.⁴⁵

Az Árpád-korban egyszerűen Körösnek nevezték és Keres, Cris, Crisius, Grisius, Kewres alakban írták. Első ízben 1200 körül Anonymus Crisius alakban, egy esetben, 1274-ben Fancsika (Făncica) mellett Váradi-Körösnek is nevezik.⁴⁶ 1350-ben Mágor mellett csak Körösnek (fluvius Crisii) mondják.⁴⁷ Hasonlóképpen 1383-ban és 1389-ben is csak Crisius.⁴⁸ 1446: Crisius Parvus, azaz Kis-Körös Nadánynál.⁴⁹ 1458-ban Okány és Zsadány mellett Crisius.⁵⁰ 1479: Aqua Keresthew-nek nevezték Nadány és Tarcsa között azt a helyet, ahol a Crisius Parvus beleömlött a Crisius Magnus-ba, vagyis a Kettős- és Sebes-Körös torkolatáról van ez esetben szó.⁵¹ 1492: Crisius Körösszegnél (Cheresig).⁵² 1520: Sebewskerews Nagyváradnál, Révnel (Vadu Crişului) és Körösszegnél. Rév mellett a vámhelyeket vizsgáló bizottság tagjai a megáradt folyó miatt nem tudták megközelíteni az átkelőhelyet.⁵³

³⁸ Györffy 1963. 569.

³⁹ Kemény ma puszta Baj (Boiu) és Ant között. Györffy 1963. 631.

⁴⁰ DI 21267.

⁴¹ Veress 1938. 61.

⁴² DI 22714.

⁴³ DI 23348.

⁴⁴ Györffy 1963. 569–570.

⁴⁵ Edeles Köröstarcsától nyugatra volt. MRT IV/3. 8/5. lelőhely.

⁴⁶ Györffy 1963. 569, 616.

⁴⁷ DI 30299., Haan 1870. 22., Mágor Vésztő határában: MRT IV/1. 182.

⁴⁸ Haan 1870. 33., DI 7521. Mályusz 1951. 1137.

⁴⁹ DI 74594.

⁵⁰ DI 15261.

⁵¹ DI 74621.

⁵² Haan 1870. 108.

⁵³ DI 23348.

Hármas-Körös:

Első említések, 1138-ban Cris alakban Endrődtől északra, Kuhte mellett fordul elő. 1200 körül Anonymus is említi Szarvasnál: Cris.⁵⁴ 1261-ben Crisius triplex néven Csongrádnál.⁵⁵ A továbbiakban szinte mindig Körös a neve. 1297: Crisyus az Öcsöd melletti Fejéregyházánál.⁵⁶ 1314: Baanrewy iuxta magnum Crisium.⁵⁷ 1324: Halasz possessio a Hármas-Körös mellett.⁵⁸ 1378: Crisius Szentandrásnál.⁵⁹ 1397: Keres Mezőtúr mellett.⁶⁰ 1413: Keres Gyománál.⁶¹ 1425: Körös ugyancsak Gyománál.⁶² 1435: Crisius Egénél.⁶³ 1446: Crisius Magnus Nadánynál, a Crisius Parvus (Sebes-Körös) torkolatánál.⁶⁴ 1447: Kewrus Fehéregyházánál.⁶⁵ 1466: Nagy Körös Gyoma és Félhalom közt, Félhalomnál egy Eorvény-el.⁶⁶ 1479: Crisius Magnus, és Keresthew, Nadány és Tarcsa között, ahol a Crisius Parvus beleömlik, vagyis a Kettős- és Sebes-Körös torkolata.⁶⁷ 1500: Körös Simánál, ahol a folyó nagy sodrása miatt az áthajtott ménes egy része, valamint szarvasmarhák is a vízbe veszttek.⁶⁸ 1518: Körös Maráznál.⁶⁹

Erdők:

Az erdők mennyisége, minősége szoros összefüggésben van az adott terület vízviszonyaival. Ezért érdekes adatokat nyerhetünk a középkori erdők, vagy erdővel borított területek ismeretéből is. Az alábbi adatok arra utalnak, hogy a Körösök vidékén a középkorban sem nagyon volt másutt erdő, mint napjainkban. A mai Békés megye területén például ugyanott említenek csak, ahol ma is vannak: Sarkad és Gyula között, továbbá Bélmegyer vidékén. Más a helyzet természetesen a Körösök felső folyásánál, ahol a több évszázados emberi beavatkozás következtében az erdőhatár fokozatosan visszahúzódott. Az említett békési erdőségek a Fekete-Körös völgyében például még a XIV. században is összefüggő egységet alkottak az erdélyi hegyvidék rengetegeivel. Hasonló lehetett a helyzet a Fehér-Körös mentén egészen a Marosig, azaz a hegyekből érkező patakok és folyók által öntözött alföldi peremvidéket csaknem összefüggő erdő-

⁵⁴ Györfly 1963. 513.

⁵⁵ Györfly 1963. 510, 881. Az elnevezés Szent László király rekonstruált, kelet nélküli oklevélből származhat: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. Edendo operi praefuit Georgius Györfly. Budapestini, 1992. 307.

⁵⁶ Györfly 1963. 506.

⁵⁷ A. I. 341.

⁵⁸ Azonos a Szelevény melletti Kishalásztelekkel: *Karácsonyi* 1896. II. 236.

⁵⁹ Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerkesztette Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Budapest, 1879. 304–311.

⁶⁰ Haan–Zsilinszky 1877. 16.

⁶¹ Haan–Zsilinszky 1877. 27.

⁶² DI 63179.

⁶³ Haan 1870. 59. Ege Gyoma határába esett: MRT IV/2. 234.

⁶⁴ DI 74594.

⁶⁵ DI 14137.

⁶⁶ Haan 1870. 75. Félhalom a mai Csárdaszállástól északra terült el: MRT IV/3. 4/10. lelőhely.

⁶⁷ DI 74621.

⁶⁸ DI 20973. Kenéz Győző fordítása. Sima Endrőd és Mezőtúr között fektűt: MRT IV/2. 121.

⁶⁹ DI 36349. Maráz a Körös bal partján terült el, de ma Mezőtúr határába esik. *Huszár* 1822. 29: Marász Lapony.

ségek borították.⁷⁰ Míg a hegyvidéken a tölgy és a bükk volt az uralkodó fafajta, addig a síkságon mocsári tölgyek, füzesek és nyárligetek fordultak elő.⁷¹ A Körös és a Maros közti területet a középkorban Nyírségnek (1319) illetve Nyírköznek (1536) nevezték. Márki Sándor szerint a Fehér-Körös völgyében Erdőhegy és Nyírpatak (Mesteacan) között összefüggő nyírerdő volt.⁷² Az erdőkön túl összegyűjtöttem az egyedi faneveket is, melyek ismét tájékoztatásul szolgálhatnak a vidék környezeti rekonstrukciójához.

Noha közvetlenül nem esik szó erdőről, mégis az élre kívánkozik az az 1075. évi adat, mely szerint Doboz a királyi kondások faluja volt, ahol a sertéseket legeltették, azaz makkoltatták.⁷³ 1177-ben Királyi és Bárd határában említenek erdőket, az utóbbi neve Benaberke.⁷⁴ 1214-ben a Váradtól ÉNy-ra fekvő Micske határában több körtefa állt a síkságon, köztük egy kicsi, ezenkívül hársfa, valószínűleg szilfa (Cyle), továbbá sűrű erdő is szerepel a határleírásban.⁷⁵ 1221-ben Bélmegyertől északra, a Szilas nevű várföld tartozéka volt egy cserjés is.⁷⁶ Rogerius mester 1241-ben a tatárok elől Váradnál és Tamáshidánál (Tamaşda) is erdőkből húzta meg magát.⁷⁷ 1256-ban Telegdnél (Tileagd) baltával megjelölt tölgyfák szolgálták határpontokul.⁷⁸ 1295: Vásári határában körtefát és több helyen is tölgyfákat említenek.⁷⁹ 1320-ban a Bihar megyei Gyarak (Ghiorac) mellett Qurtueles.⁸⁰ 1322-ben Zsáka határában, Csekehidánál Ereztuén erdő.⁸¹ A név már telepített erdőre utal. Ezt támasztja alá az 1326. évi adat is, mely szerint Károly határában erdőt ültettek, melynek neve Ereztien volt,⁸² ugyanebben az évben Nyés-ta határában fordult elő tölgyfa.⁸³ 1350-ben Fás mellett volt például a Zulgaerdő, melynek neve napjainkig fennmaradt, de lehet, hogy az ugyanabban az oklevélben említett Laszlotivisse lakott hely neve is a környező erdőkkel van összefüggésben.⁸⁴ 1351-ben a Komádi mellett Pethlend határjárásában tölgyfa és csipkebokor van említve.⁸⁵ 1364-ben Méhkerék határában egy szántóföldet minden oldalról erdő vett körül, de volt egy Lelchyl-nak nevezett tölgyfa is.⁸⁶ 1370-ben Bélmegyer határában „különböző helyeken” voltak erdők, közülük megnevezték a Thow, Horgaserdew, Keözepelewkerth,

⁷⁰ Márki 1892. I. 414–420.

⁷¹ Jakó 1940. 5. oldalon térkép az erdőhatárral. A bihari erdőségekről részletesen 7–11.

⁷² Korabeli adat azonban nincsen erre, a Nyírpatak helységnevén önmagában nem elegendő bizonyíték. Márki 1892. I. 416.

⁷³ Györffy 1963. 505.

⁷⁴ DI 30751. Nem teljesen bizonyos, hogy az oklevélben Sencural néven említett falu azonos Királyival, mely Simándtól ÉNy-ra feküdt: Csánki 1890. 736. Bárd helye teljességgel bizonytalan, csak annyit tudunk, hogy Zaránd megyében volt: Györffy 1963. 171.

⁷⁵ Györffy 1963. 643.

⁷⁶ Györffy 1963. 514.

⁷⁷ Szabó 1861. 35–42.

⁷⁸ Györffy 1963. 675.

⁷⁹ Nagyszalontától délre: Györffy 1963. 690.

⁸⁰ Györffy 1963. 622.

⁸¹ Jakó 1940. 227.

⁸² Györffy 1963. 509: „cum silva de novo plantata Ereztien dicta”. Károly Körösladány határában: MRT IV/1. 116.

⁸³ Jakó 1940. 20. Komáditól északra. Györffy 1963. 647.

⁸⁴ Bélmegyertől északra. DI 30199., Haan 1870. 22., BmT 115: Szolga. MRT IV/1. 112.

⁸⁵ Jakó 1940. 20.

⁸⁶ Jakó 1940. 10, 21.

Cherzad, Belhidjoerdew, Kwelsewzazyo nevűeket.⁸⁷ Ugyancsak 1370-ben Iráznál egy nyárfa képezett határpontot.⁸⁸ 1384-ben a Várad melletti Micske határában tölgyerdőt említenek.⁸⁹ 1397-ben Dévvaványa és Ecseg között találjuk a Fizestho nevű halastavat.⁹⁰

1418-ban Vári határában fordul elő először a Hordozezh név,⁹¹ mellyel 1509-ben már mint egy erdő nevével találkozunk ismét, ugyanezen a tájon. 1429-ben a Zaránd megyei Vadáz és Chegedzezh határában a Gyepes, Kenderestho, Nyarkerek, Zewdyli-gezh, Kwzerdew, valamint a Samolkezy-hez tartozó Emberhalaz, Boderozo és Azow-reth nevű erdőkről szerezhetünk tudomást.⁹² 1438-ban Gyulavári határa a Fehér-Körös révénél egy erdőben lévő eskwthfa mellett kezdődött, majd nádas mocsarakon át a Fathetek nevű erdőig jutott. Gyula felé többek között két hársfa és az Olthuanzeke nevű erdő voltak a határpontok.⁹³ 1448-ban Bélmegyeren egy növendék erdő kivágása miatt emeltek panaszt.⁹⁴ 1468-ban – még mindig Bélmegyeren – Farkas Ugh és Halaad, Magas Marth és Inegseő Éghte, Fizes huzu töves, Huzu eleökert, Nagyfenyer, Bedekerthe, Cserhad, Nagy Gereblés erdőket nevezték meg. A helynevek közül a Horgas, Cserszád, Bélhíd, Halád és a Gereblyés azok, melyek napjainkig fennmaradtak. Az oklevél fontos információkkal szolgál a határhasználatról is: ehhez a nemesi telekhez például csak erdők és halászóhelyek tartoztak, noha az Inegseő Éghte esetleg irtásos (égetéses) földművelésre is utalhat.⁹⁵ 1470–1495 között több adat is van, hogy a Fekete-Körös völgyében Belényes (Beiuș) és Remete (Remetea) környékén erdőirtással teremtettek helyet a szőlőtelepítésre.⁹⁶ 1473-ban Bölcș határjárásában (Berettyószentmárton mellett) Fewenyeserdew és Pokadombya nevű erdők fordulnak elő.⁹⁷ 1478-ban Székudvar (Socodor) határában is volt erdő.⁹⁸ 1480-ban Csekehida határában (Zsáka mellett) Domberdew.⁹⁹ 1481-ben Erdőgyarak határában (Árpád és Baj között, a Gyepes partján) Nadas, 1483-ban Guzerdeye, Kerekthoerdeye fordul elő, közülük az utóbbi neve 1526-ban is Kerektho, de egy része már rét.¹⁰⁰ 1489-ben és 1493-ban a Sarkadtól délre eső Belsok erdejét említik.¹⁰¹ 1496-ban ugyancsak Vári határában 34(!) erdőt neveznek meg, közülük négy még a múlt században is ismert volt valamilyen helynév formájában. Az ok-

⁸⁷ DI 36825., Haan 1870. 29–30.

⁸⁸ Jakó 1940. 20., MRT IV/1. 131.

⁸⁹ Jakó 1940. 20.

⁹⁰ DI 14751.

⁹¹ Veress 1938. 10.

⁹² Haan–Zsilinszky 1877. 42. Vadász és Czegedzeg Miske (Mișca) környékén, Kisjenőtől ÉK-re lehetett. Samolkeszi mai neve Șomoșcheș.

⁹³ DI 13245., Haan–Zsilinszky 1877. 44–45.

⁹⁴ DI 48095.

⁹⁵ Haan 1870. 76–77. Az oklevél eredetije nem maradt fenn, így a helynevekben sok olvasási hiba lehet, melyeket nem tudunk korrigálni. Vö. MRT IV/3. 3/17. lélőhely.

⁹⁶ Jakó 1940. 10.

⁹⁷ Jakó 1940. 20.

⁹⁸ DI 45716.

⁹⁹ Jakó 1940. 20.

¹⁰⁰ Jakó 1940. 21.

¹⁰¹ Veress 1938. 28. A helynévre és lokalizálására lásd Jakó 1940. 21, 213. Kissé túlzónak tartjuk Jakó Zs. következtetését, miszerint a név irtásfalura utalna, hiszen a Bél előtag annyit jelent mint „belső, belül lévő”, a -sok utótag jelentése pedig „falú”. Pais Dezső: „Sok” mint falunév-képző. Magyar Nyelv X (1914) 258.

mányból azt is megtudjuk, hogy mivel Mezewgian-i Máté malmot építtetett a Fekete-Körösön, a megnevezett erdők kiszáradtak, és ezáltal évente több mint ezer forint kár keletkezett bennük.¹⁰² 1497-ben Peterd mellett Nyaras nevű erdőt említ az oklevél.¹⁰³

1509-ben ismét a Feketheer melletti Hordodzegh erdő neve merül fel (lásd még 1418-nál), mely Gyula várához tartozott,¹⁰⁴ továbbá megtudjuk azt is, hogy a Csákyak a Bihar megyei Kerespetherd határában lévő Farkaswar nevű erdejükben sertéseket tartottak.¹⁰⁵ Az 1515-ben említett Chapzegh nevű erdő az egyetlen, amely a középkorban a Körösöktől távolabb esett, és a előfordul a forrásokban. Pontos helyét nem tudjuk, de a mai Murony és Kamut községektől északra esett.¹⁰⁶ 1516-ban Komádinál Erzethwen nevű erdő és Faghalwezew nevű cserjéssel találkozunk.¹⁰⁷ 1519-ben ismét a Vadász (lásd fentebb, 1429-nél) melletti erdők kerülnek szóba, ezekből ekkor 1 forint bevétele volt a gyulai uradalomnak.¹⁰⁸ Bizonyos azonban, hogy az erdők ennél sokkal többet jövedelmeztek a gyulai várnak, hogy az 1520-as években nemcsak fakitermelés és értékesítés, hanem makkoltatás is folyt a Gyula-környéki (Gyula, Vári, Keszi, Vadász, Samolkeszi és Doboz térségében) erdőkben, sőt az uradalom erdőőröket is tartott.¹⁰⁹ 1525-ben Békés és Csaba közt volt a Sykondzegh erdő, Csabától nyugatra pedig a Naghrekethyes nevű hely.¹¹⁰ 1552-ben pedig valamennyi dobozi, szannai és vári jobbágy, aki a gyulai vár alá tartozott, csak az erdőkben dolgozott.¹¹¹ 1561-ben Telegd (Tileagd) határában fyzes insula és fyzes salicetum volt.¹¹²

Folyók:

A folyók értelmezése viszonylag egyszerűnek látszik. Itt vettem fel tehát mindazon vízneveket, melyeket a fluvius szóval jelöltek. Kivéve természetesen a Körösöket, melyek külön szerepelnek. Ebben a kategóriában is tapasztalható azonban, hogy -ér, -patak, -fok stb meghatározásokat fedezhetünk fel magában a magyar víznévben. Önmagában a fluvius elnevezésből tehát nem lehet következtetni a vízfolyás nagyságára és jelentőségére. 1177-ben fluvius Hodos Sáros határjárásában, mely Miske (Mişca) környékén volt, és az Apakere nevű vízbe torkollt.¹¹³ 1200 körül fluvius Tekereu a Sebes-Körös egyik mellékága, és még a múlt században is így hívták.¹¹⁴ 1214-ben Gesztől keletre a Narher (Nyárér)¹¹⁵ neve bukkan fel. 1291-ben Váradnál a Sebes-Körös egyik déli

¹⁰² Veress 1938. 54., Huszár 1822. 43.

¹⁰³ Jakó 1940. 20., MRT IV/1. 19.

¹⁰⁴ Veress 1938. 55.

¹⁰⁵ DI 97616., MRT IV/1. 19.

¹⁰⁶ DI 22714., Haan 1870. 128.

¹⁰⁷ Jakó 1940. 20.

¹⁰⁸ Veress 1938. 74.

¹⁰⁹ Veress 1938. 79, 88, 106, 117–121.

¹¹⁰ DI 31048.

¹¹¹ Veress 1938. 176.

¹¹² Jakó 1940. 365.

¹¹³ DI 30751., Csánki 1890. 743.

¹¹⁴ Györffy 1963. 493.

¹¹⁵ Györffy 1963. 646.

mellékfolyója a Hájó (Heuyo).¹¹⁶ 1301: fluvius Ewsven Füzesgyarmat határában.¹¹⁷ 1320: fluvius Gepes a Bihar megyei Gyarak (Ghiorac) mellett.¹¹⁸ 1323-ban az Arad megyei Phyluplaka határában (Simándtól DNy-ra) a Berukzo neve jön elő, és ez természetesen nem azonos a Berettyóval.¹¹⁹ 1326: fluvius Hodos a Fekete-Körös egyik mellékfolyója, és valószínűleg ennek mellékága az Árkos-patak.¹²⁰ 1326-ban Károly határában Buzfoka folyó és azonos nevű sziget szerepel.¹²¹ 1398-ban Komáditól északra, Nyésta határában egy folyót Eer-nek neveztek.¹²² 1405-ben megint csak Károly határában jelentkezik a Kekws folyónév,¹²³ amely semmiképpen sem lehet a Körös elírása. 1413-ban folyónak mondták a Gyoma belterületén áthaladó Sáros eret.¹²⁴ 1476-ban és 1477-ben Endrődtől északra, Póhalom, Sima és Bala határjárásában a Nyarwswen és Odwwm folyónevek bukkannak fel.¹²⁵ 1493-ban jön elő először a Feketheer Sarkadnál, melyet múlt századi térkép alapján a Gyepes egy szakaszával lehet azonosítani.¹²⁶ 1509-ben újra Feketheer ezúttal Gyulánál, továbbá Odormanfok Doboznál.¹²⁷ Az 1520-ban készült, a Bihar megyei vámhelyeket tartalmazó összeírásban a Fekete-Körös mellékágaként az Agh folyót nevezték meg. Ugyanebben az összeírásban fordul elő a Kereseer az azonos hangzású mezőváros (Kölesér) határában és a Gyepes Remeténél. Az oklevélben ugyanakkor sok kis patakocska szerepel név nélkül a Sebes- és a Fekete-Körös mellékágaiként.¹²⁸

Mocsarak, állóvizek:

Nem kétséges, hogy a Körösvölgy egyik meghatározó táji jellegzetessége volt a mocsár. Gyakorlatilag az egész Körösvidékre jellemző volt, hiszen a folyók amint kiléptek a hegyvidék szűk völgyeiből, azonnal szétterültek a síkságon. Közülük is legjelentősebb a Sárrét, amely elsősorban a Sebes-Körös és a Berettyó vizét „nyelte el”, de bőven kapott utánpótlást a Fekete- majd a Kettős-Körösből is.¹²⁹ 1177-ben mocsarakat említenek a Simándtól ÉNy-ra fekvő Királyi és a Miske (Mișca) környékére lokalizálható Sáros határjárásaiban. Utóbbinál Saris, Heulgies és Holmohugh volt a mocsarak neve.¹³⁰ Anonymus 1200 körüli lutum Zerep elnevezésű területe a Bucsa-környéki nagy kiterjedésű mocsárvilág (Sárrét) része volt.¹³¹ 1214-ben Váradtól ÉNy-ra névtelen mo-

¹¹⁶ Györffy 1963. 672.

¹¹⁷ Györffy 1963. 506.

¹¹⁸ Györffy 1963. 622.

¹¹⁹ Györffy 1963. 176.

¹²⁰ Arkuspothaktuwe. Györffy 1963. 625.

¹²¹ Csáky-oklt. I/1. 50–54. Körösladány határában: MRT IV/1. 116.

¹²² Jakó 1940. 20.

¹²³ Mályusz 1956. No. 3864.

¹²⁴ Haan-Zsilinszky 1877. 27.

¹²⁵ DI 17810., DI 17993.

¹²⁶ Veress 1938. 28., Huszár 1822. 43.

¹²⁷ Veress 1938. 55.

¹²⁸ DI 23348.

¹²⁹ A bihari mocsárvilágról és annak hasznosításáról lásd Jakó 1940. 13–14.

¹³⁰ DI 30751., Csánki 1890. 736, 743.

¹³¹ Györffy 1963. 493.

csárról történik említés, 1215-ben Bajom határában voltak kiterjedt mocsarak és nádasok, sőt nádas utak is.¹³² 1221-ben palus Fas Bélmegyertől északra.¹³³ 1241-ben Roge-rius említi a Várad-környéki és a Tamáshida (Tâmaşda) melletti mocsarakat. Utóbbi közepén, egy megerősített szigetben húzta meg magát, ahonnan azonban kénytelen volt később a környező erdőkbe menekülni.¹³⁴ 1256-ban Telegd (Tileagd) határában egy ká-kás, szittyós völgyet Sasweolgy-nek neveztek.¹³⁵ 1295: palus Ond, Eer, Galnaer, Nagyszalontától délre.¹³⁶ 1320: Farkaseg machara és Qutqu(r)ete machara Gyarak (Ghiorac) mellett, Nagyszalontától délre.¹³⁷ 1322-ben Nadasthow Zsáka környékén.¹³⁸ 1326-ban Károly határjárásában fordul elő egy Sumbucus nevű hely, ami mocsaras területre utalhat.¹³⁹ 1329-ben Gyarmat és Harang között Noghsaar, mely 1480-ban már aqua Naghsaar, más néven Sarrethe, vagyis a Sárrét név első előfordulása.¹⁴⁰ 1341-ben a Szalontától délre eső Vásári határában Fazeker stagnum, Kerekoere, Kereko és Zeek alveusok voltak.¹⁴¹ 1347-ben Erdőgyarak (Ghiorac) mellett, a Gyepes partján Pentektowa palus, 1348-ban Gyanté mellett is mocsár terület el.¹⁴² 1394-ben a Csabától DK-re eső Wadad határában a mezőn apró nád termett.¹⁴³

1410-ben Bors és Szentjános (Sintion) között télidőben járhatatlan mocsaras rétek voltak, az Atyás (Ateaş) határába eső Bogyoszlóháza környékén pedig Jegenye Ret nevű mocsaras rétet találunk.¹⁴⁴ 1417-ben, Komáditól északra, Nyésta határában Horgaser, Kezeper, Myhalere, mindhárom alveus.¹⁴⁵ 1435-ben a Kettős-Körös jobb partján, Félhalommal szemben volt a Zowantho nevű mélyfekvésű terület, mely a mai Ivánfennékkal azonos.¹⁴⁶ 1438-ban Vári mellett a Meleer, Lapisreth és Olthwaneer nevű mocsarakat nevezték meg, de a határjárást nem lehetett végrehajtani, oly sok volt a járhatatlan mocsár.¹⁴⁷ 1461-ben Sámolykeszi (Şomoşcheş) határában is sok volt a mocsár, és a király kötelezte az új birtokost, hogy „jó hidakat tartson fenn” az ilyen helyeken.¹⁴⁸ 1477-ben Bethlenösi határában, Kisjenőtől (Chişineu-Criş) ÉK-re Hosszúrét, vagy Homolszeg nevű mocsár fordul elő.¹⁴⁹ 1480-ban Zenthleryczthawa más néven Kengyel halastó volt Zsáka környékén.¹⁵⁰ 1487-ben megint a Sárrét északi peremén, Bucsa határá-

¹³² Györffy 1963. 643, 502.

¹³³ Györffy 1963. 506.

¹³⁴ Szabó 1861. 35-38.

¹³⁵ Györffy 1963. 675.

¹³⁶ Györffy 1963. 690.

¹³⁷ Györffy 1963. 622.

¹³⁸ Jakó 1940. 227.

¹³⁹ Györffy 1963. 509. Körösladány határában: MRT IV/1. 116.

¹⁴⁰ Jakó 1940. 16. Füzesgyarmat határában: MRT IV/1. 84.

¹⁴¹ Jakó 1940. 386.

¹⁴² Jakó 1940. 21.

¹⁴³ DI 7914., Haan-Zsilinszky 1877. 55. Kenéz Gy. fordítása.

¹⁴⁴ Jakó 1940. 6, 21.

¹⁴⁵ Jakó 1940. 307.

¹⁴⁶ DI 74589., MRT IV/3. 4/10. lelőhely.

¹⁴⁷ DI 13245., Haan-Zsilinszky 1877. 45.

¹⁴⁸ Márki 1892. I. 408.

¹⁴⁹ Márki 1892. I. 408.

¹⁵⁰ Jakó 1940. 227.

ban emlékeznek meg mocsárnevekről: Keszegesto, Apavara, Tövisesér.¹⁵¹ Nyilván mocsaras, vizenyős terület lehetett az a Theglasalyareth nevezetű nádas rét is, amely Csabacsüdtől délre esett, és ahol 1497-ben legalább 1500 kéve nádat arattak.¹⁵² Egy évvel később az Ecseg határában lévő Myroh nádasait kaszálták le.¹⁵³

1509-ben Felsődoboz mellett volt az Odormanfok nevű folyó illetve mocsár, ahol wezel-nek nevezett tavakat építettek.¹⁵⁴ Ez az adat is mutatja, hogy mennyire változó a terminológia a vízneveknél, jelezve maguknak a vizeknek gyakori átalakulását. A -fok utótaggal ellátott egykori folyó ugyanis elmocsarasodott, melyben nyilván nem kis része volt azoknak az épített tavacskáknak, amelyeket halfogásra készítettek. 1511-ben a gyulai plébános szabadon vágathatott magának nádat az uradalomhoz tartozó területen.¹⁵⁵ Mocsárra, de lehet, hogy csak a kenderáztatás kapcsán keletkezett posványra utal az 1525-ben említett Kenderzet Ferteye Csabától Ny-ra.¹⁵⁶ 1525: A Gyula-környéki mocsarokból különböző fajtájú madarakat vadásznak a vár szükségleteire.¹⁵⁷ Hasonlóképpen emlékezett vissza a gyulai vár egy itáliai foglya 1535-ben, miszerint Gyula nehezen megközelíthető mocsár közepén fekszik.¹⁵⁸ Az 1561-es urbárium a verebesiek kötelességévé tette, hogy nádat vágjanak, és azt Gyulára szállítsák.¹⁵⁹ Több adat is van (1557, 1566, 1693) arra, hogy Gyulára csak akkor lehetett könnyen bemenni, ha a mocsarak befagytak.¹⁶⁰ Evlia Cselebi szerint a várnak nem is kellett árkokat ásni, mert teljesen körül van véve „mocsarakkal, posványokkal és nádasokkal”.¹⁶¹

Rétek:

Itt csak azokat az adatokat ismertetem, ahol helyhez köthető az említés, de legalábbis a földrajzi környezet alapján esély van arra, hogy a rét összefüggésben volt a vizekkel, továbbá ahol a rét neve is ismert. Az oklevelekben ugyanis még a formuláris részekben túl is gyakran említenek olyan réteket és kaszálókat, melyekre nincs semmi közelebbi információ. Ezeket nem vettem fel. Hoztam viszont néhány adatot Simánd és Kígyós környékéről a szikes rétekre, hiszen ezek vélhetően a vízháztartással vannak összefüggésben.

1214-ben Scebin Rethe Váradtól ÉNy-ra vizenyős rét lehetett.¹⁶² 1221-ben a Bélme gyertől északra eső Szilas várföld tartozéka volt egy meg nem nevezett rét is.¹⁶³ 1256-ban Telegd (Tileagd) határában Zakadath, Sumuszigeth, Berténynél (Birtin), ugyancsak

---

¹⁵¹ Haan 1870. 104.

¹⁵² DI 20626., MRT IV/2. 118.

¹⁵³ DI 20777.

¹⁵⁴ Veress 1938. 55.

¹⁵⁵ Veress 1938. 60–61.

¹⁵⁶ DI 31048.

¹⁵⁷ Veress 1938. 90.

¹⁵⁸ Veress 1938. 164.

¹⁵⁹ Veress 1938. 348. Verebes Békéstől DK-re feküdt: MRT IV/3. 1/36. lelőhely.

¹⁶⁰ Veress 1938. 265, 409, 448–449.

¹⁶¹ Karácson 1904. II. 227.

¹⁶² Györffy 1963. 643., ugyanígy 1342-ben is: Jakó 1940. 20.

¹⁶³ Györffy 1963. 514.

a Sebes-Körös partján Vamus nevű rét.¹⁶⁴ 1295-ben Murony határjárásában említik a Balatun, Teluklabreth, Kwzeprath nevű réteket.¹⁶⁵ A Balaton neve egyébként 1515-ben is előjön,¹⁶⁶ de ma is így hívják Murony ÉK-i határrészét. 1330 körül pratum Tordasara Szeghalomtól DK-re.¹⁶⁷ 1320-ban a Nagyszalontától délre eső Gyarak (Ghiorac) határában campus Guzd, Farkaseg nevű rétek fordultak elő. Farkaseg nevű mocsár is volt ugyanitt.¹⁶⁸ 1327-ben Narasreth Kölesér határában.¹⁶⁹ 1329: pratum Musthun Füzesgyaromat határában.¹⁷⁰ A mocsári legelők bőségére és téli használhatóságára utal az az 1347. évi adat, mely szerint télen a hegyi pásztorok nyájaikat a síkságra terelték.¹⁷¹ 1391-ben Fábiánvára határában külön dűlőnév nélkül említenek kaszálókat.¹⁷² 1394-ben campus arbosus (ligetes rét) Királyi határában, és ugyancsak 1394-ben Fövényes határjárásában jön elő a Kwtherethe, mely ligetes rét, 1398-ban pedig Kenderhel, Azlam, fordul elő Kígyós északi határán, közülük csak az utóbbit mondják rétnak, de határjárásban számos esetben fordul elő olyan rét, melynek nincs neve.¹⁷³ Érdekes jelenség, hogy Kígyós és Simánd tájékán, melyek már viszonylag távol esnek az élő vízfolyásoktól, és inkább a Maros törmelékűjének szélét jelentik, többször is előfordul a határjárásokban a Zeek elnevezés minden definíció nélkül, de így is szikes rétekre gondolhatunk.

1410-ben Atyástól (Ateaş) DNy-ra Jegenye Ret nevű mocsaras rét.¹⁷⁴ 1487: Csupa Réth Bucsa határában.¹⁷⁵ 1493: Sarkadfenek, Dyngath, Totheer Hertnyarthe Sarkadnál.¹⁷⁶ 1497-ben nádas rét volt a Theglasalyareth Csabacsúd határában, ahol legalább 1500 kéve nádat vágtak le.¹⁷⁷ 1523 körül szerepel Körösladány határában a Ludasfenek nevű rét.¹⁷⁸ 1525: Kenderhath, Kenderhath Lapissa, Kenderzet Ferteye, Kethe, Korhanhath Csabánál.¹⁷⁹ 1526-ban Erdőgyarak (Ghiorac) határában Kerektho nevű rét, mely korábban erdő volt.¹⁸⁰ 1561-ben Telegd (Tileagd) mellett Baratok rethe, Wyzkeoz eleo Reth.¹⁸¹

Szigetek:

A szigetek a mocsárvilág jellegzetes részei, a Sárrét vidékén gyakorlatilag az emberi megtelepedésre, illetve földművelésre egyedül alkalmas helyek. Ezért az alábbiakban

¹⁶⁴ Györffy 1963. 675, 600.

¹⁶⁵ DI 1408., W. XII. 574-576., Györffy 1963. 507, 510.

¹⁶⁶ DI 22714.

¹⁶⁷ Györffy 1963. 515.

¹⁶⁸ Györffy 1963. 622.

¹⁶⁹ Györffy 1963. 636.

¹⁷⁰ Györffy 1963. 507.

¹⁷¹ Jakó 1940. 13.

¹⁷² Df 263368. Fábiánvára a mai Csárdaszállástól északra terült el: MRT IV/3. 3/1. lelőhely.

¹⁷³ DI 7914., Haan-Zsilinszky 1877. 51-58. Királyi Simánd, Szentmárton és Székudvar közé esett.

Csánki 1890. 736.

¹⁷⁴ Jakó 1940. 21.

¹⁷⁵ Haan 1870. 104.

¹⁷⁶ Veress 1938. 28.

¹⁷⁷ DI 20626., MRT IV/2. 118.

¹⁷⁸ DI 74650.

¹⁷⁹ DI 31048.

¹⁸⁰ Jakó 1940. 21.

¹⁸¹ Jakó 1940. 365.

a forrásokban szereplő szigetnevek gyűjteményét adjuk, megjegyezve azt, hogy természetesen ennél sokkal több sziget létezett, melyek neve nem maradt fenn. 1215-ben Bajom határában számos sziget közül kettőt neveztek meg: Myskae és Fecel.¹⁸² Rogerius mester 1241-ben a tatárok elől Tamáshida (Tămașda) környékén egy megerősített szigetre menekült.¹⁸³ 1256-ban Telegd (Tileagd) mellett egy rétet Sumuszigeth-nek neveztek.¹⁸⁴ 1295: insula Moro Doboztól északra, a mai Maróval azonos.¹⁸⁵ 1322-ben Erezten insula a Zsáka határába eső Csekehida mellett.¹⁸⁶ 1326-ban Károly¹⁸⁷ határában fordul elő a Pakaz és a Buzfoka nevű sziget. 1393-ban a Bélmegyérhez tartozó Keözepthou, Zarberekh, Machanyas Chertzad szigeteken voltak szántóföldek.¹⁸⁸ Közülük a Czerszád ma is ismert helynév. Érdekes a Dévaványától keletre eső középkori Simasziget nevű falu is. 1391-ben, sőt 1417-ben is csak Zygeth, és 1470-ben írják először Symazygethe alakban.¹⁸⁹ 1412-ben Szőlőssziget Bucsa határában.¹⁹⁰ 1466-ban Körösladánytól Ny-ra Bogacsosziget és Rethkaboz Dévaványa mellett.¹⁹¹ 1480-ban Bodonzeg Zsáka határában.¹⁹² 1487-ben Bucsa mellett Vészszigeth és Hegedüshath.¹⁹³ 1496-ban Kórógy határában (Zsáka környékén) Chochozygethe nevű sziget.¹⁹⁴ 1561-ben Telegd mellett fyzes insula, Thapaztho Zygeth.¹⁹⁵

Vizek, patakok, erek, fokok:

A Körösvidék talán legjellemzőbb táji formációi a különböző időszakos vízfolyások, mellékágak és egyéb vízmedrek. Holocén és újholocén képződmények, és a szabályozásig folyamatosan változó, illetve időszakonként újra alakuló vízrajzi képet adtak a tájnak. Vannak közöttük olyan jelentősebb medrek, melyek évszázadokon át változatlan formában fennálltak, legnagyobb részük azonban ennél rövidebb időt élt meg. Ennek megfelelően a forrásokban is találkozunk állandó, illetve újonnan felbukkanó, majd ismét elenyésző víznevekkel. A nevek mennyisége a századok múltával rohamosan növekszik. Ez csak részben függ össze a fennmaradt források mennyiségével, legalább ugyanekkora jelentőséggel bír a népesség száma, tükrözve ezzel az igénybe vételt, a táj meghódítását. A XVI. század közepéről fennmaradt gazdag víznévanyag azt igazolja, hogy gyakorlatilag minden olyan kis földrajzi egységnek volt neve, amit valamilyen módon hasznosítottak. A névanyag persze annál gazdagabb, minél tagol-

---

¹⁸² Györffy 1963. 502.

¹⁸³ Szabó 1861. 37–42.

¹⁸⁴ Györffy 1963. 675.

¹⁸⁵ Györffy 1963. 511.

¹⁸⁶ Jakó 1940. 227.

¹⁸⁷ Körösladány határában: MRT IV/1. 116.

¹⁸⁸ DI 36825., Haan 1870. 34.

¹⁸⁹ Karácsonyi 1896. II. 282.

¹⁹⁰ Haan 1870. 38.

¹⁹¹ DI 16404., Haan 1870. 72–76, 92.

¹⁹² Jakó 1940. 227.

¹⁹³ Haan 1870. 104.

¹⁹⁴ Jakó 1940. 20.

¹⁹⁵ Jakó 1940. 365.

tabb a táj. Érvényes ez nemcsak a víznevekre, de az erdőkre, rétekre, szigetekre is. Az alábbi összeállításban – megint csak nem teljes – áttekintést adok a Körösvölgy azon ismert vízneveiről, melyeket a források nem folyónak neveztek, hanem egyszerűen patak, víz, ér, fok névvel jelöltek. Felvettük azokat a földrajzi neveket is, ahol csak magából a névből lehet következtetni arra, hogy ebbe a kategóriába tartozott. Előfordul ugyanakkor az is, hogy a magyar helynévben érnek, pataknak, tónak nevezett vízfolyás latin definíciója más, pl. folyó, mocsár, víz, stb. Ez esetben a latin definíciót vettem figyelembe. Nem vettem fel viszont az -ér, -pataka utótagú faluneveket.

1177 között a Zaránd megyei Bárd határában Eer, Chwba mellett pedig Dabusaere, a Miske (Mișca) környékére eső Sáros vidékén Apakere és Fuk nevű vízfolyások fordulnak elő.¹⁹⁶ Az 1214-ben említett Kuthus azonos a mai Kutas patakkal Nagyvárdtól ÉNy-ra. Ugyancsak ezen a környéken volt a Kalenda wyze nevű hely is.¹⁹⁷ 1232-ben a Gyula-környéki Szerhet és Szanna határjárásában Solfuca, Yciafuca, Lehudfoka, Chebafoka, Perafoca fordul elő.¹⁹⁸ 1256-ban Telegd (Tileagd) mellett Koppankeonek aqua, Serges és Kegek patakok (rivulum) tűnnek fel, melyek máig ismert helynevek. Nem sokkal feljebb, Berténynél (Birtin) torkolt a Sebes-Körösbe a kétágú Mehsepothoka.¹⁹⁹ 1295-ben Murony határjárásában a Gamother, Kamawlther, Kertweler és Kerthwelerthew nevét említik.²⁰⁰ 1320-ban Gyarak (Ghiorac) mellett, Nagyszalontától délre a Quenderes, Sard, Pentectoa, és Fuc nevű vizeket sorolták fel. 1326-ban Galnaer fordul elő a Bihar megyei Árpás (Arpășel) mellett,²⁰¹ és Arkuspothaktuwe Hodosnál, ez utóbbi a torkolatra utal.²⁰² 1329-ben aqua Eer és Nogsaar Füzesgyarmatnál, és az utóbbinál alighanem mocsárról van szó.²⁰³ 1373-ban a bélmegyeri Siresd, Byngusd és Malomeer neve jön elő, közülük az első kettő napjainkig él.²⁰⁴ 1394-ben Feketewer, Horgaseer, Hozywer Erdőhegynél, illetve Királyinál.²⁰⁵ Ugyanebben az évben a Csabától délre eső Fövényes határában Lencheser, Zortuser, Nager szerepel, ugyanakkor találkozunk már olyan nevekkal is, melyek a Maros törmelékkúpján kanyargó pleisztocén-kori, többnyire kiszáradt folyóvölgyekre utalnak: Zarazwelgh, Korhan völgy. Erdőhegy határában pedig a Hozywer tartozik ebbe a kategóriába.²⁰⁶ Ugyanide tartozhat a Kereki határában (Pankotától – Pincota – ÉNy-ra) 1396-ban említett Pogányér kiszáradt medre, valamint a Kerecktou is.²⁰⁷ Nem tudjuk, miért nevezték Bydus velg-nek ugyancsak 1396-

¹⁹⁶ DI 30751. Bárd és Chwba helye bizonytalan, csak annyit tudhatunk, hogy Zaránd megyében voltak: Györffy 1963. 171., Csánki 1890. 743.

¹⁹⁷ Györffy 1963. 643.

¹⁹⁸ Haan 1870. 6–7.

¹⁹⁹ Györffy 1963. 675, 600.

²⁰⁰ DI 1408., W. XII. 575.

²⁰¹ Györffy 1963. 622.

²⁰² Györffy 1963. 625.

²⁰³ Györffy 1963. 493, 507.

²⁰⁴ DI 36825.

²⁰⁵ DI 7914., Haan–Zsilinszky 1877. 56–57. Királyi Simánd, Szentmárton és Székudvar közé esett. Csánki 1890. 736.

²⁰⁶ Haan–Zsilinszky 1877. 56–57.

²⁰⁷ Márki 1892. I. 235.

ban azt a Mezőgyán határában lévő völgyet, amely akkoriban alighanem ki lehetett száradva.²⁰⁸ 1398-ban a Csaba melletti Fövényes határában az előbbiekhöz társul még a Fyer és egy másik kis (parvus) Er.²⁰⁹

1412-ben Bodonnál és Seprősnél (Sepreus) a Hodos neve jön elő.²¹⁰ 1418-ban Vári határában olyan földrajzi neveket is említenek, melyek inkább vízfolyásokra utalnak (Odormanthew, Gegmenthev, Barazdafoka), noha erdők és helységnevek között vannak felsorolva. 1419-ben fordul elő először a Békés és Csaba közti Fabyanfuka neve, melylyel a későbbiekben a halastavak között is találkozunk.²¹¹ 1429-ben a Bihar megyei Vadász és Chegedzgeh határában Hodos, Kereshyda, Zarrazeer, Zabadrekethe, Samolkezy (Şomoşcheş) környékén pedig Somos, Mochela és Haragpataka nevű vízfolyások (decursus aquae, rivuli) voltak.²¹² 1435-ben már előfordul a Köröstől északra, Félhalom és Ege között a Sebesér, amely 1466-ban patak, és melynek neve mindmáig él.²¹³ 1438-ban Simánd környékén, Köbli határában Nagyér.²¹⁴ Ugyanebben az évben a Vári melletti Meeler stagnum seu rivulus meghatározást kapott, ami elmocsarasodott, pangó vízfolyásra utal.²¹⁵ 1446-ban minden meghatározás nélkül említi egy oklevél a Binges és Gyalchi neveket,²¹⁶ melyekben a Büngösdre és a Gács-érre ismerhetünk a mai Köröstarcsa határában. Egy 1458-ban kelt okmány latinul írta körül (in rywulo seu ramo dicti Crisii wlgo fok) a magyar fok fogalmát, mely ez esetben Zsadány és Okány között volt.²¹⁷ 1466: Sebesér és Iovanfoka Félhalomnál, ma is élő helynevek.²¹⁸ A Berettyó (Thwrwyze alio nomine Berekyo) mellékvize lehetett az a Kowaczfoka, melyet 1466-ban Ecseg határjárásában említettek meg, és amelynek jellegét az aqua seu lacus kifejezéssel írták körül.²¹⁹ Noha a forrás nem magyarázza meg, minden bizonnyal vízfolyások azok a nevek, melyeket 1468-ban Bélmegyer határában említenek: Byngesd, Malomeer, Fastorog, Kiskerthhelyösalya, Seeresd.²²⁰ Márcsak azért is, mert 1373-ban közülük három már víznévként fordult elő. 1479-ben Körösladány, Köröstarcsa és Bélmegyer között Gatheer, Ker más néven Thythews, Ffasderek, Ker más néven Gyolch, továbbá a Keresthew vizek nevei jelennek meg. Közülük nem nehéz felismerni és azonosítani a Fás és a Gács ma is élő helyneveket, a Keresthew pedig nem más, mint a Sebes-Körös torkolata, mint ahogyan azt az okmány meg is magyarázza.²²¹ 1480-ban aqua

²⁰⁸ Veress 1938. 2.

²⁰⁹ DI 7914.

²¹⁰ Márki 1892. I. 408.

²¹¹ Veress 1938. 10.

²¹² Haan-Zsilinszky 1877. 42. Chegedzgeh és Vadász Kisjenőtől (Chişineu-Criş) északra eshetett. Csánki 1890. 728, 747.

²¹³ DI 74589., Huszár 1822. 30. Ege Gyoma határában (MRT IV/2. 234.) Félhalom pedig Csárdaszállástól északra volt (MRT IV/3. 4/10. lelőhely).

²¹⁴ Márki 1892. I. 408.

²¹⁵ DI 13245. Veress 1938. 13–14.

²¹⁶ DI 74594.

²¹⁷ DI 15261.

²¹⁸ Haan 1870. 75.

²¹⁹ DI 16406., Haan 1870. 93. – hibás kelettel.

²²⁰ Haan 1870. 77.

²²¹ DI 74621.

Naghsaar, más néven Sarrethe Gyarmat és Harang határában, melyben a Sárrét nevének első leírt alakját ismerhetjük fel.²²² 1487-ben Bucsa-környéki mocsarak között folydogált a Kunev nevű víz, míg a Tövisesér nevű mocsárba nem torkollt.²²³

1511-ben Gyula belterületén és Doboz határában említenek egy-egy Fok nevű vizet, melyek malmokat is hajtottak. Sajnos nem lehet tudni, hogy ugyanazon vízfolyásról van-e szó a két esetben.²²⁴ 1520-ban Solmospathaka Orosynál és Gyapjú (Gepiu) mellett,²²⁵ továbbá névtelen patak Csökmön, mely nyáron kiszárad.²²⁶ 1525-ben Csabától délkeletre a Zarthoser, Chykoser, Lencheser, Zygendfoka, Csabá és Békés közt a Fabyanfoka és mellékága, a Sebesthyenue fya foka és a Zeleser nevű vízmedrek egyben birtokhatárt is jelentettek. Az okmány azt is megjegyzi, hogy amennyiben a Sebestyénfiafoka árvíz idején állóvizeket alakítana ki, akkor annak halászatát a határirtokosok egyenlő arányban élvezték.²²⁷ A Fabyanfoka és a Byngeosd halászati jövedelme egyébként a gyulai várat illette, továbbá 1525-ben említik valószínűleg Gyula határában az Oeoroerwen és Byrofoka vízfolyásokat is, melyek malmokat hajtottak.²²⁸ A Fábiánfoka még 1560-ban is szerepelt a jövedelmi kimutatásokban.²²⁹

A vizek szabályozása, hasznosítása

Árkok, csatornák:

Mesterséges, vagyis ásott árkokkal gyakran találkozunk az oklevelekben. Sajnos funkciójukra a legritkább esetben van adat, tehát ezek éppúgy lehetnek határárkok, mint vízelvezetők, vagy akár korábbi népek hagyatékai, mit például földvárak, vagy az Ördögárok egyes szakaszai.²³⁰

1177-ben több árkot is említenek a Jenő (Ineu) környékén keresendő Humorok határjárásában, minden további definíció nélkül.²³¹ Valószínű azonban, hogy határárkokról lehet szó. Az 1214-ben említett fossa Yrug, (Ürög) a Nyárér mellett (Gesztől keletre) volt, valamint ugyanekkor fordul elő Micskén (Váradtól ÉNy-ra) egy malom előtti árok.²³² 1295-ben Murony mellett említenek egy árkot, közte és egy nagy völgy között terült el a Poklostelek nevű hely.²³³ 1327-ben a Körösladány határába eső Károly mel-

²²² Jakó 1940. 16.

²²³ Haan 1870. 109.

²²⁴ Veress 1938. 61.

²²⁵ DI 23346., Iványi 1905. 118.

²²⁶ DI 23348.

²²⁷ DI 31048.

²²⁸ Veress 1938. 88.

²²⁹ Maksay 1959. 793.

²³⁰ 1525-ben említenek egy hasonló nevű árkot Csabától Ny-ra, de ez semmiképpen sem lehet része a IV. század végén létrehozott hosszanti földsánc-rendszernek. A régészeti topográfia munkálatai során semmi nyomát nem találtuk ezen a részen mesterséges ároknak. DI 31048., Vö. Karácsonyi 1896. I. 13.

²³¹ DI 30751.

²³² Györffy 1963. 646, 643.

²³³ DI 1408.

lett volt egy nagy árok, minden jel szerint töltéssel együtt, hiszen másképpen nem értelmezhető, hogy az árok „tetejére” tették a határpontot. Ez a IV. században épült Ördögárok egyik szakaszával azonos.²³⁴ Minden bizonnyal ugyanezt az árkot nevezték 1405-ben „régí ároknak”.²³⁵ 1347-ben Vásárin (Nagyszalontától délre) csatornát ástak a víz levezetésére.²³⁶ Nem lehet pontosan tudni, hogy csak határjel-, vagy vízvezető-szerpük is volt azoknak az árkoknak, melyeket 1370-ben Szeghalom, Csökmő, Iráz és Bökény belterületén, az utcák között említ az oklevél.²³⁷ A malmok számára is ástak csatornát, így terelve el a folyó egy részét, mint például 1389-ben (Bihar)Ugra mellett a (Sebes) Körösön.²³⁸ Az Erdőhegynél 1394-ben, a Fehér-Körös partján említett „Marosimiclosasasa” helynévről megint nem lehet eldönteni, hogy csak határjel, vagy esetleg vízlevezető árok volt. Ugyanez az oklevél Királyi mellett egy „Arokzek” nevű helyet is megjelöl, melyről megint csak nem lehet pontosan tudni, hogy micsoda.²³⁹

Egy 1401-ből származó adat viszont minden bizonnyal vizesárkot jelöl a Bihar megyei Atyás (Ateas) falu belterületén, amely – magyar Fertő nevéből ítélve – már akkor mocsaras, posványos volt.²⁴⁰ 1425-ben Gyoma és Ege között, a Körös déli partján volt egy árok, melyet Aranassass-nak neveztek.²⁴¹ 1480-ban Csekehidánál említenek egy szigetet árkokkal, melyekről sajnos nem tudni, mi célt szolgáltak.²⁴² 1527-ben a gyulavári árokásokat említik, akiknek a gyulai vár- és malomárkok karbantartása volt a kötelessége.²⁴³ A folyó elterelése várárokba gyakori jelenség volt, a legismertebb ezek közül a gyulai és a nagyvárad. Váradon például az 1660-as években vasból készült zsilippel tartották a Körös vizét a várárookban. Evlia Cselebi szerint ugyanis 1660-ban a vár elfoglalása akkor vált lehetővé, amikor egy asszony elárulta a „vaskapu” helyét, és azt kinyitva az árok vize a Pecze patakba ömlött. Ugyancsak Evlia Cselebi tudósít arról, hogy Jenőn (Ineu) „tízezer rája összegyülekezett s új árkot ástak a Körösnek a külvárosban.”²⁴⁴ Ez lenne az első adat a Körösök medrének mesterséges megváltoztatására.

Fürdők:

A török kor előtt mindössze Gyulán tudunk fürdőkről és csak a XVI. századból. Az adatok szerint legalább kettő volt: egy a plébános házában és egy a várban. 1518-ban a plébános kötelességei között sorolták fel, hogy hivatalából való távozása előtt köteles a fürdőt és a fürdőházat rendbehozatni.²⁴⁵ 1527-ben a gyulai vár fürdőházának kemencéjét javították.²⁴⁶ Egy évvel később is említik a várbeli fürdőszobát, melyben egy

²³⁴ „in dorso cuiusdam magni fossati”: Csáky oklt. I/1. 50-54., MRT IV/1. 116.

²³⁵ *Mályusz* 1956. No. 3864.

²³⁶ *Jakó* 1940. 12.

²³⁷ Csáky oklt. I/1. 129–132., MRT IV/1. 131, 160.

²³⁸ DI 7521., *Mályusz* 1951. No. 1137.

²³⁹ DI 7914., *Haan-Zsilinszky* 1877. 56-57. Királyi Simánd és Székudvar között terült el: *Csánki* 1890. 736.

²⁴⁰ „fossatum vulgo Ferteu”: *Mályusz* 1956. No. 1305.

²⁴¹ DI 63179.

²⁴² Csekehida Zsáka környékén volt. *Jakó* 1940. 20, 226.

²⁴³ *Veress* 1938. 99.

²⁴⁴ *Karácson* 1904. I. 27, 32. Ez 1651 körül történt: *Márki* 1895. II. 101.

²⁴⁵ *Veress* 1938. 67.

²⁴⁶ *Veress* 1938. 102.

nagy rézüst van a kemencére állítva, és egy hordó szolgál a fürdésre.²⁴⁷ A további adatok arról szólnak, hogy a gyulaiak igencsak kedvelték a forró fürdőt. Sadobrich Péter gyulai várnagy 1528-ban arról panaszkodik, hogy míg ő mindenkinél többet tesz Gyuláért, addig mások a fürdőházban melegszenek.²⁴⁸ 1552-ben Bakith Péter gyulai lovaskapitány „az ferdőben ült, mikoron a török az városnál volt.”²⁴⁹

A törökök ugyancsak tartottak fürdőt Gyulán, Scherer Ferenc szerint a plébános fürdőjét alakították át és bővítették ki.²⁵⁰ Gerelyes Ibolya szerint ez a fürdő azonos lenne az Erkel F. u. 3. szám alatti iskolaépületben ma is meglévő török kori gőzfürdő maradványaival.²⁵¹ Pankota (Pincota) mellett, a Kopasz-hegy aljában hőforrás, tetején pedig kőkút volt, mindkettőt állítólag a törökök használták.²⁵² Evlia Cselebi szerint az 1660-as években Gyulán 11, Váradon 7, Jenőn pedig egy fürdő volt. Ugyanakkor a gyulai asszonyok nem használták a nyilvános fürdőket, hanem „otthon, kályhával melegített fürdőbe mennek”.²⁵³

Gátak:

Árvízvédelmi gátakra nincsen középkori adatunk. Ugyanakkor számos más okból építettek vízzáró töltéseket: halastavak elrekesztésére, gázlok számára, és a malmok hajtására is gyakran gátakkal duzzasztották fel, vagy terelték el a folyók vizét: így például 1389-ben (Bihar)Ugra mellett a (Sebes) Körösön.²⁵⁴ Ugyancsak előfordult, hogy a halastavak vizét tartották gátak között, mint például 1397-ben Dévaványa és Ecseg vidékén. Az ilyen gátak lerontása, átszakítása gyakori esemény volt az egymással vetélkedő földesurak között.²⁵⁵ 1496-ban a gyulai polgárok kötelessége volt a malomgátak és a malomcsatornák karbantartása.²⁵⁶ 1528-ban Ábrányf Imre és János a gerlai malmok töltéseit emeltették meg úgy, hogy a víz elöntötte az alabiáni és a gyulavári malmot.²⁵⁷

1613-ban született arra törvény, hogy árvízvédelmi gátak építhetők, és 1651 táján Jenő (Ineu) várának megerősítésekor a vár keleti részét gátakkal biztosították a Körös áradásai ellen.²⁵⁸ Gyulán csak a visszafoglalás utáni első évekből van adat arra, hogy a víz ellen készültek gátakat emelni.²⁵⁹

²⁴⁷ Veress 1938. 134.

²⁴⁸ „in calida stuba calefaciunt se”: Veress 1938. 123.

²⁴⁹ Veress 1938. 178.

²⁵⁰ Scherer 1938. 86, 236.

²⁵¹ A gyulai török fürdőről részletesen ír: *Gerelyes Ibolya*: Török építkezések Gyulán. Sajtó alatt a Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez c. kötetben.

²⁵² Márki 1895. II. 259.

²⁵³ Karácson 1904. I. 27, II. 229, 233.

²⁵⁴ DI 7521., Mályusz 1951. No. 1137.

²⁵⁵ Az említett helyen például az Ecseg határába eső Fizestho és Kerewtho nevű halastavak gátjait szaggatták ki. DI 14751.

²⁵⁶ „clausuram vulgariter gaad vocatis (sic!) certa molendina nostra dirigendo, rectum cursum aquae ad eadem semper reformare”: Veress 1938. 32.

²⁵⁷ Haan 1870. 149.

²⁵⁸ Márki 1895. II. 101.

²⁵⁹ Veress 1938. 462., Gallacz 1896. 321.

Hajózás:

Nagyon kevés adatunk van arra, hogy a középkorban milyen módon közlekedtek a Körösökön, vagy mellékfolyóikon, noha nyilvánvaló, hogy a mocsaras területeken az egyik legfontosabb közlekedési eszköz a vízi jármű (csónak) lehetett. 1397-ben a Dévaványa és Ecseg közötti halastavakon a ványaiak elvették az ecsegiek hat csónakját (naviculas).²⁶⁰ 1486-ban a feketegyarmati (Iermata Neagra) molnárt megverték, és csónakját elvették.²⁶¹ 1553-ban a gyulai Baczy Albert hajóját az Arad megyei Fellak (Fellac) ostrománál hajdúk pusztították el.²⁶² Evlia Cselebi ír talán legtöbbször a vízi közlekedésről. Eszerint az 1660-as években Jenőben (Ineu) például „minden palotának van csónakja és élelmiszert hozó ladikja”, Gyulán nemcsak a Körösön járnak hajók és csónakok, hanem „egyik házból a másikba csónakon mennek”, sőt „egyik kertből a másik kertbe, a malomba...mindenki csónakon megy.”²⁶³

Halászat:

A Körösök völgyében a kiterjedt vízvilág legkézenfekvőbb, és minden bizonnyal a legjövődélmezőbb hasznosítási formája a halászat volt. Ezt jelzi a nagyszámú fennmaradt adat, mely a halfogás különböző módjaira utal. Az oklevelekben ezeket a halászóhelyeket szinte egységesen halastó (piscina) névvel illették, még akkor is, ha az esetek nagy többségében valójában nem tóról van szó. Többnyire ugyanis mesterségesen elgátolt, vagy természetes úton lefűződött folyóágak, erek, fokok, nem ritkán azonban egész folyószakaszok (pl. a Büngösd, vagy a Körös egyes szakaszai) voltak ezek a „halastavak”, ahol fontos jövedelmi forrás lehetett, ha valaki kizárólagos halászati jogot szerzett. Ha voltak is ilyen „zárt” területek, a Sárrét kiterjedt mocsárvilága alighanem minden lakosnak bőséges ellátást nyújtott halakból.

1138-ban az Endrődtől északra eső Sima mellett volt a Quhti nevű halastó, amely mellett halászkövek is laktak.²⁶⁴ 1232-ben a Gyulától keletre eső Szerheten hat halászcsalád lakott, akik a zarándi várhoz tartoztak, és földjük nem is volt.²⁶⁵ 1261-ben Csongrád megyében, a Hármaskörös melletti Halászfaluhoz tartozott a Halasztoua és Asuantoua nevű két halastó.²⁶⁶ 1326-ban Károly határában Pakas nevű helyet említenek, mely a Pakacz határnevben napjainkig fennmaradt, és talán összefüggésbe hozható a pákaszattal.²⁶⁷ Ugyanebben az esztendőben említik először Dévaványa határában a Saagtov és Echehtov nevű halastavakat.²⁶⁸ 1333-ban Zerieveize helynév tűnik fel a Csongrád megyei Halász környékén.²⁶⁹ 1383-ban az Ábránfy család tagjai Gerlánál közösen ha-

---

²⁶⁰ DI 14751.

²⁶¹ Márki 1892. I. 426.

²⁶² Veress 1938. 234.

²⁶³ Karácson 1904. I. 27, II. 228–229.

²⁶⁴ Györffy 1963. 510.

²⁶⁵ Haan 1870. 7.

²⁶⁶ Györffy 1963. 896.

²⁶⁷ Körösladány határában: MRT IV/1. 116., Györffy 1963. 509.

²⁶⁸ Haan 1870. 17., Györffy 1963. 503.

²⁶⁹ Györffy 1963. 896.

lászhattak hálóval a Körös folyóban, halastavaiban és állóvízeiben azzal a megkötéssel, hogy de piscibus et clausuris vulgo Vesz dictis capiendis saját szükségletükre a szokásos mennyiséget vehetik el a jobbágyoktól.²⁷⁰ Az ilyen, a víz fenekére érő halrekesztékekről kapta a nevét a Békés megyei Vésztő és Vesze falu is, előbbi 1350-ben,²⁷¹ utóbbi pedig 1307-ben említ először forrás.²⁷² 1369-ben még név nélkül említik a bélmegyeri halastavakat, de 1433-ban már a Bingesd, Pordatz, Megyerthelek, Kezephthow és Avasderek nevűeket fel is sorolják.²⁷³ 1391-ben a korábban (1138) Quhti névre hallgató halastavat Gyalmás-nak is nevezték. Ugyanekkor Fábiánvára határában, ugyancsak a Hármaskörösön két Aroncha és Kvuachfok nevű halastavak léteztek.²⁷⁴ 1397-ben Dévaványa és Ecseg között a Thwr folyó mentén volt az Echegtho, Fizestho, Kewretho és Myroctho nevű halastó, melyek gátakkal voltak körülveve, és a halászat csónakon folyt.²⁷⁵

1403-ban már külön megemlíti a Byngusd nevű halastavat a gyulai uradalom birtokai között.²⁷⁶ 1425-ben Gyoma és Endrőd között a Hosswtho, más néven Zele halastavat nevezték meg.²⁷⁷ 1433-ban Nadány határában egy Reuen nevű halastó ismeretes.²⁷⁸ 1447-ben Fejéregyház mellett, a Körösön lévő halászóhelyet Zenthmarthonzallasa-i Lajos Jakab lehalászta, és 24 nagy hordó sózott halat vitt el onnan, mely több mint 1000 forintot ért.²⁷⁹ 1458-ban Szokolyi László a Neczpályak Bethlenősi, Seprős és Bodon nevű falvaiban a halastavakat és a halászóhelyeket elrontotta.²⁸⁰ 1462-ben a Félhalom és Ege közötti halászatról esik szó, konkrét hely megjelölése nélkül, de minden bizonynyal a Körösre kell gondolnunk.²⁸¹ 1466-ban ismét – már hosszabb – listát kapunk a Dévaványa és Ecseg között elterülő halastavakból: Echegtho, Bessenyewtho, Kerektho, Fyzestho, Kewrewtho és Myroghtho.²⁸² 1467-ben Gerla-i Ábrahám fia Tamás panasza szerint a Fabianfoka nevű halastó Gerlához tartozott, viszont Maróthi Mátyus békési jobbágyai a halrekesztékeket kinyitották és a halakat kiengedték.²⁸³ 1468-ban ismét bélmegyeri halastavakat sorolnak fel: Alvez, Nagykeserved, Eleökerthallya, Byngesd, Malomeer, Fastorog, Kiskerthhelyösallya, Zsiresd.²⁸⁴ 1470-ben Nagykereki mellett volt a Naghtho nevű halastó.²⁸⁵ 1478-ban Muron-i Veer András panaszolta, hogy Kerek-i nemesek az ő tarcsai jobbágyaitól elvették azokat a halakat, melyeket Tarcsa határain

²⁷⁰ Haan 1870. 31–33.

²⁷¹ MRT IV/1. 204.

²⁷² DI 40299., Kiss 1980. 602., MRT IV/3. 5/40. lelőhely.

²⁷³ DI 36825.

²⁷⁴ Df 263368. Fábiánvára a mai Csárdaszállástól északra terült el: MRT IV/3. 3/1. lelőhely.

²⁷⁵ DI 14751.

²⁷⁶ Veress 1938. 6.

²⁷⁷ DI 63179.

²⁷⁸ DI 74588.

²⁷⁹ DI 14137. Fejéregyház Békésszentandrás és Öcsöd között terült el.

²⁸⁰ Haan–Zsilinszky 1877. 78.

²⁸¹ DI 65548. Félhalom Csárdaszállás (MRT IV/3. 3/10. lelőhely), Ege Gyoma (MRT IV/2. 234.) határában.

²⁸² DI 16406.

²⁸³ DI 16555., Haan 1870. 80–84.

²⁸⁴ Haan 1870. 77.

²⁸⁵ Jakó 1940. 20.

belül a Körösben fogtak, és ezzel 16 aranyforint kárt okoztak.²⁸⁶ 1479-ben Nadányban név nélkül említenek halastavat,²⁸⁷ és a Byngewsd halastó volt a határ Méhes és Tarcsa között.²⁸⁸ 1480-ban Csekehidán (Zsáka mellett) Feyerthow, Zethleryncztawa aliter Kenygel.²⁸⁹ 1482-ben a tarcsai halastavak neve: Rekezd, Kezepzygeth, Sebeseer, Nemesdomb.²⁹⁰ 1489-ben a Szarvas melletti Halásztelek határába esett a Zyman nevű halastó.²⁹¹ Ugyancsak 1489-ben Károly határában említik a Morothwas piscina-t²⁹² és Árpád (Arpăsel) határában egy olyan halastavat, melyet tölgyfák vesznek körül.

A XVI. századi adatok elsősorban a Gyula-környéki intenzív halászatra vonatkoznak. Az látszik, hogy gyakorlatilag minden vízmederben bőséges halzsákmány kínálkozott. 1509-ben a Felsődoboznál lévő Odormanfok-ban épített tavacsák (lacunis) voltak elhelyezve, melyeket veyz-nek neveztek, más helyütt, a Fekete-Körösön pedig malomgát építése következtében a halak nem tudtak átúszni az Ikererwen nevű folyóba, melynek halászati joga a gyulai uradalomé volt, és így annak gazdája, Frangepán Beatrix jelentős kárt szenvedett.²⁹³ 1518-ban Bánrewe-i Pál özvegye eladta a Maráz pradiumban, a Körös folyón lévő halászati jogát.²⁹⁴ Ugyanebben az évben hasonlóképpen rendelkezett Ege-i Antal egei birtokán.²⁹⁵ 1519-ben a gyulai uradalom bevétele a Békéskörnyéki halászatból 35 forint 62 dénár volt.²⁹⁶ Az 1520-ban kelt gyulai rendtartás szerint a halászok kötelesek a halakat a várba szállítani, a zsákmány fele a várnagyé, a másik felét a tisztartó a földesúrnak tartja vissza, úgy hogy a kiválasztott példányokat azaz a csukákat és a pontyokat az árokba (ad fossatam, valószínűleg a várarak értendő ez alatt) helyezi.²⁹⁷ 1525-ben viszont már reservacula piscium a neve azoknak a helyeknek, ahol a sok különféle halat tartják, és nem tudjuk, hogy ugyanerről a helyről tesz-e említést Kuchenfein Vilmos 1529-ben (Fischhaltern).²⁹⁸ 1525-ben a gyulai uradalomnak két nagy halászhelye volt: a Byngeosd és a Fabyanfoka, az egyik Békés keleti, a másik a déli határán. A kettő együttes évi jövedelme 200 forintot tett ki,²⁹⁹ ugyanakkor az Őrgróf és az Ábránfyak közösen halászhatták le a Fábíanfoka egyik mellékágának, a Sebestyénfyafokának áradás utáni kiöntéseit.³⁰⁰ A tiltott helyeken halászóktól bírságot szedtek, ennek együttes összege 1527-ben 68 forint 87 dénár volt. A lehalászás idején a segédmunkásokat az uradalom fizette, és ugyancsak az uradalom költségén történt a

²⁸⁶ DI 45716.

²⁸⁷ DI 26639.

²⁸⁸ DI 74621. Méhes Körösladány határába esik: MRT IV/1. 108.

²⁸⁹ *Jakó* 1940. 227.

²⁹⁰ DI 86703.

²⁹¹ DI 19587.

²⁹² DI 45080. Károly Körösladány határába esik: MRT IV/1. 116.

²⁹³ *Veress* 1938. 53–54. Az ügyben kiadott nádori parancslevél „fluvium seu stagnum Odormanfok cum lacunis vulgo wezel” formában fogalmazza át az eredeti feljegyzést: *Veress* 1938. 55.

²⁹⁴ DI 36349, p. 185/b. No. 1. Maráz a Hármas-Körös bal partján, Mezőtúrtól délre feküdt.

²⁹⁵ DI 36589., *Haan* 1870. 132.

²⁹⁶ *Veress* 1938. 74.

²⁹⁷ *Veress* 1938. 78.

²⁹⁸ *Veress* 1938. 90, 155.

²⁹⁹ *Veress* 1938. 88.

³⁰⁰ DI 31048.

zsákmány sózása. Az uradalmi halászköz Váriban, Dobozon és Szannán laktak. A váriak minden böjti napon és húsvétkor két dézsa halat tartoztak a várba vinni.³⁰¹ 1559-ben a gyulai uradalom öcsödi ispánjai, miután meghalászták a Köröst, 80 nagyhalat vittek be Gyulára, a kisebbeket pedig eladták.³⁰² 1560-ban tűnik fel az Awas nevű halastó, de sajnos nem tudjuk, merre feküdt.³⁰³ 1561-ben Békésen az uradalomnak már három halászhelye volt: a korábbi ismert Bengesd és Fabyan Sebestyen (értsd: Fábiánfoka és Sebestyénfoka) mellett maga a Kettős-Körös folyó a békési malomtól egészen Kereki határáig a gyulai vár kizárólagos területe lett.³⁰⁴

A török uralom alatt nyilván nem csökkent a halászat szerepe. Erről azonban kevés adatunk van, mint például az, hogy Gyulán 1567–1579-ben tizedet szedtek a Körösön folyt halászatból.³⁰⁵ Evlia Cselebi Várad ostromának (1660) leírásakor arról számol be, hogy amikor a várárokból a vizet lecsapolták, „az árokban a halak az ember ágyékáig a sárban maradtak.” Ugyanő tudósít arról is, hogy Gyula és Jenő városában a lakosok házaik ablakából horgásznak.³⁰⁶ Szarvason 1677-ben a törökök bérbé adták a Körösmenti halastavakat.³⁰⁷

Hidak:

A híd fontos szerepet játszott a folyókon való átkelésben, noha gyakrabban találkozzunk révátkelőhellyel, mint tényleges híddal. Ennek ellenére számos adatunk van főleg kisebb hidakra, melyek keskenyebb patakokon, vagy a folyók összeszűkülő helyein vezettek át. Rendszerint földből készült töltést emeltek a folyó két partján, majd a magasban faépítménnyel ívelték át a vizet, hogy az árvíz idején is használható legyen. Kőhídra nincsen adatunk még a török korból se. Érdekes, hogy a nagyobb városokban, vagy a kulcsfontosságú átkelőhelyeken, mint például Békés, Gyula vagy Várad egyáltalán nem, vagy csak kisebb jelentőségű hidakról tudunk. A Hármaskörösön csak Szarvason volt híd, az is a török korban épült. Egyedül a Tamáshida melletti híd látszik olyan, amely az Árpád-kortól kezdve folyamatosan fennállt, és valóban fontos átkelőhely is volt. Gyakori jelenség az úgynevezett jelképes híd, melyet csak a vámszedési jog igazolására emeltek jelentéktelen patakok fölé. Ezekből szép összeállítást olvashatunk az 1520-ban kelt, Bihar megyei vámos helyeket tartalmazó összeírásban. Az alábbiakban helységenként, alfabetikus sorrendben sorolom fel a hidakra vonatkozó adatokat. Nem vettem fel a -híd, -hida utótagú helységneveket (pl. 1429: Kereshida, 1477: Földhíd),³⁰⁸ ha nincs biztos említése a hídnak.

Alsósolymoson (Şoimuş), a Fekete-Körösbe északról ömlő Remete patakon (Valea Roşie) 1520-ban volt híd.³⁰⁹

³⁰¹ Veress 1938. 98, 103, 106, 115, 122, 176, 294.

³⁰² Karácsonyi 1896. II. 253.

³⁰³ Veress 1938. 320.

³⁰⁴ Veress 1938. 347.

³⁰⁵ Káldy-Nagy 1982. 55.

³⁰⁶ Karácson 1904. I. 27, 32, II. 228.

³⁰⁷ Haan-Zsilinszky 1877. 245.

³⁰⁸ Márki 1892. I. 434.

³⁰⁹ DI 23346., Iványi 1905. 116.

Baj (Boiu) a Gyepes partján. 1567-ben a falunak itt hídjá volt.³¹⁰

1520-ban a Sebes-Körös felső folyásán, Barátka (Bratca) mellett ugyancsak két kis mellékpatakon találtak hidakat és töltéseket a vámszedőhelyeket vizsgáló bizottság tagjai.³¹¹

Békésen csak közvetett adataink vannak hídra. 1567-ben a törökök által készített részletes összeírásban fordul elő először a Bánhíd ucca elnevezés, valamint a hídvám. Ez utóbbi ugyanis egyértelműen jelzi, hogy ekkor már biztosan volt épített híd a Körösön. (A korábbi adatoknál nem dönthető el, hogy hídvámról, vagy vásárvámról van-e szó.) A Bánhíd azonos a mai napig ezen a néven nevezett Bánhida városrészszel.³¹²

A Békéstől délre fekvő Csatáron állítólag a Fehér-Körösön híd is vezetett keresztül.³¹³

Csökmőn 1520-ban a vámhelyeket vizsgáló bizottság egy hidat és egy hozzá vezető nagy töltést talált egy közelebről meg nem nevezett, nyáridőben kiszáradó nagy folyón. Ugyanezt a hidat, de már két jól megépített töltéssel említi meg az oklevél Szeghalomnál is, mint az ottani vámszedés alapját.³¹⁴

Dobozon is volt híd, legalábbis 1567–1579 között a törökök hídvámot szedtek itt.³¹⁵

Régészeti módszerekkel sikerült igazolni, hogy a középkori Edeles falu területén áthaladó folyómeder két partját híd kötötte össze a középkorban.³¹⁶

Valószínűleg kisebb hidacsára utalhat az Erdőhegy határjárásában 1394-ben említett Bedepaloya helynév is.³¹⁷ Erdőhegynél a Fehér-Körösön is vezetett át híd, melyet az erdőhegyi nemesek 1507-ben építettek,³¹⁸ és elég soká fenmaradt, hiszen a törökök 1567–1579 között évi 16–17 000 akcse hídvámot szedtek.³¹⁹

Csak régészeti adat van arra, hogy Gerlán, az Ábránfy-család uradalmi központjában, a monostor szigetét híd kötötte össze a településsel.³²⁰

Nem tudjuk pontosan melyek voltak azok a hidak, melyeket a Fehér-Körösön 1528-ban Sadobrich Péter gyulai várnagy elfűrésztetett.³²¹

Gyapjú (Gepiu) határában, az azóta elpusztult Oroszi mellett, a Solmospathaka nevű kis folyócskán 1520-ban ugyancsak volt egy hidacska, noha a patak méretei miatt erre nem volt szükség, hiszen a szekerek bárhol átkelhettek.³²²

Gyulán több híd is volt a késő középkorban, ezekről először 1496-ban értesülünk, amikor Corvin János a gyulai polgárok köteleességévé teszi a hidak rendszeres karban-

³¹⁰ Káldy-Nagy 1982. 61.

³¹¹ DI 23348., Iványi 1905. 115.

³¹² Káldy-Nagy 1982. 148–164., Vö. MRT IV/3. 1/1. lelőhely.

³¹³ Karácsonyi 1896. II. 64. Egyéb adat azonban nem támasztja alá híd létét a Fehér-Körösnek ezen a szakaszán.

³¹⁴ A Sárret egyik időszakos medréről lehet szó: DI 23346., Iványi 1905. 119.

³¹⁵ Káldy-Nagy 1982. 244.

³¹⁶ MRT IV/3. 8/5, 8/12. lelőhelyek.

³¹⁷ DI 7914.

³¹⁸ Márki 1892. I. 433.

³¹⁹ Káldy-Nagy 1982. 336.

³²⁰ MRT IV/3. 5/7. lelőhely.

³²¹ Veress 1938. 139.

³²² DI 23346., Iványi 1905. 118.

tartását.³²³ Gyulán a törökök is szedtek hídvámost 1567–1579-ben,³²⁴ és 1590-ben Mohamed volt a gyulai hidak felügyelő agája.³²⁵ Evlia Cselebi szerint a várat a külvárosokkal két fahíd kötötte össze, közülük az egyik száz lépés széles volt.³²⁶

Hidas falu neve már 1295-ben előjön Békéstől nyugatra, és a név nyilván attól a hídtól származik, amely itt vezetett át a Hidas-éren, még a múlt század elején is.³²⁷

Hodosnál (Hodiş), a Fekete-Körös egyik mellékfolyóján 1520-ban jó állapotú híd talált a vizsgálóbizottság.³²⁸

Evlia Cselebitől van értesülésünk arról, hogy az 1660-as években Jenő (Ineu) városában egy fahíd volt.³²⁹

Keshháza (Cheşa) mellett, a Fekete-Körös egyik mellékágán 1520-ban jó karban tartott híd említenek.³³⁰

A kisjenői (Chişineu-Criş) híd 1498–1505 között Corvin Jánosé volt, de azt az erdőhegyi nemesek lerombolták. Ugyanakkor lehetett egy másik is, hiszen 1507-ben említik váradi káptalan kisjenői hídját, ahol vámost is szedhetett.³³¹

Köleséren, Szalontától keletre, 1520-ban az összeírás egy jó állapotban lévő nagy híd talált a Köles-ér felett, amelyre azonban szárazság idején nincsen szükség, hiszen a szekerek mellette is átkelhetnek a folyón.³³²

Körösszegnél, (Cheresig) a Sebes-Körösön átvezető híd először 1492-ben említik.³³³ 1520-ban az összeírás már három híd talált itt, közülük az egyik a már korábbról ismert, a másik kettő a szomszédos Apáti határába esett, de ezekről nincsen közelebbi információ, hacsak az nem, hogy jó karban voltak.³³⁴

Remetén (Gyula és Sarkad közt) 1520-ban a Gyepes folyón át vezetett híd, melyet töltéseken lehetett megközelíteni.³³⁵ Valószínűleg ugyanez a híd szerepel a török defterben is, 1567–1579-ben.³³⁶

Sámolykeszi (Şomoşceş) új birtokosait 1461-ben kötelezte Mátyás király, hogy „a mocsaras helyeken...jó hidakat tartsanak.”³³⁷

Sáros falu az Árpád-korban a mai Miske környékén feküdt. 1177-ben kelt határjárásában a Hodos folyón két híd talált, sajnos ezek helyét nem lehet pontosabban azonosítani.³³⁸

³²³ „pontes consuetos tenere et disiectos restaurare ... tenentur”: *Veress* 1938. 32.

³²⁴ *Káldy-Nagy* 1982. 55.

³²⁵ *Veress* 1938. 438.

³²⁶ *Karácson* 1904. II. 227–228.

³²⁷ *Györffy* 1963. 508., *Huszár* 1822. 42., *MRT* IV/3. 1/67. lelőhely.

³²⁸ *DI* 23346., *Iványi* 1905. 116.

³²⁹ *Karácson* 1904. I. 27. – Márki Sándor szerint 1651 után több felvonóhíd is volt az egyes városrészek között: *Márki* 1895. II. 101.

³³⁰ *DI* 23346., *Iványi* 1905. 116.

³³¹ *Márki* 1892. I. 233, 433.

³³² *DI* 23346., *Iványi* 1905. 117.

³³³ *Haan* 1870. 108.

³³⁴ *DI* 23346., *Iványi* 1905. 118.

³³⁵ *DI* 23346., *Iványi* 1905. 117.

³³⁶ *Káldy-Nagy* 1982. 68.

³³⁷ *Márki* 1892. I. 408.

³³⁸ Annyi bizonyos, hogy Zaránd megyében volt, és így nem lehet azonos a Várad melletti, Bihar megyei Micskével (Mişca). *DI* 30751., *Csánki* 1890. 743.

Lehet, hogy az 1397-ben Sima és Mezőtúr között említett Menushydzegh nevű hely is egy rövidebb ideig létező hídra utal.³³⁹ Ezen a területen ugyanis több esetben³⁴⁰ örökítették meg a források vízi átkelését, de hídról sohasem esik szó.

Szabolcson (Sábolciu, Telegd mellett) 1520-ban a vámszedési jog igazolására egy kicsiny hidat építettek a hozzá tartozó feltöltéssel két kis patak fölé szükségtelenül, hiszen a szekerek minden nehézség nélkül át tudtak kelni ezeken a patakokon.

Szarvason a töröknek 1567–1579 között évi 80000 akcse hídvám jövedelme volt,³⁴¹ és a híd állt 1673–74-ben és 1683-ban, sőt még 1722-ben is emlékeztek, hogy a török időkben a szarvasi híd két lába a túri határba esett.³⁴²

Széplakon (Suplacu de Tinca) a Fekete-Körösön 1520-ban jó állapotú híd volt.³⁴³

Tamáshida (Târnașda) fontos átkelőhely a Fekete-Körösön. Már 1241-ben volt itt híd, Rogerius szerint.³⁴⁴ 1520-ban a vámhelyeket vizsgáló bizottság tagjai saját szemükkel arról győződhetek meg, hogy Tamáshida területén a Fekete-Körösön egy jó állapotú, nagy híd van és mind a két végén feltöltés vezet hozzá.³⁴⁵ A híd még a török korban is állt: 1567–1579 között a hídvám bevétele évi 8000 akcse körül mozgott.³⁴⁶ Ugyanakkor 1584-ben az erdélyiek panaszolják, hogy a török hidat csináltat Tamáshidánál, és megkísérlik rávenni, hogy bontassa el.³⁴⁷

A Zaránd megyei Vadász (Vinatori) hídja már 1461-ben megvolt, és hiába rombolták le a környékbeli nemesek, újjáépítették, hiszen 1567–1579 között a hídvám jövedelme évente átlagosan 2500 akcse lehetett.³⁴⁸

Váradon a Sebes-Körösön az Árpád-korban csak rév volt, a folyó mellékágain azonban több kisebb hidacska létezett, mint azt az 1520-beli összeírásból megtudhatjuk.³⁴⁹ Tudunk viszont arról, hogy 1562-ben a király hídepítéshez szükséges faanyagot küldött Váradra.³⁵⁰ Nem valószínű, hogy az ebből készült híd azonos lenne azzal a felvonóhíddal, amit Evlia Cselebi 1660-ban látott, és a külvárosba vezetett.³⁵¹

Váriban 1529-ben említenek hidat, melyet a jobbágyok felszedtek, és így az ellenség nem jöhetett be a faluba.³⁵²

Valószínűleg nem volt valóságos híd 1495-ben Varsándnál a Fehér-Körösön, csak legfeljebb komp vagy kiépített gázló, hiszen az oklevél a pons seu vadum kifejezést használja.³⁵³

³³⁹ „ad fluvium Keres ad locum Menushydzegh appellatum”: Haan–Zsilinszky 1877. 16.

³⁴⁰ 1500-ban pl. állatokat úsztattak át (DI 20973), vö. továbbá a révnél frottakkal!

³⁴¹ Káldy-Nagy 1982. 253.

³⁴² Haan–Zsilinszky 1877. 243, 245, 260. – 1683-ban Apafi Mihály kelt át rajta (Karácsonyi 1896. II. 237), 1686-ban a keresztény csapatok égették fel a palánkkal együtt (Scherer 1938. I. 250).

³⁴³ DI 23346., Iványi 1905. 116.

³⁴⁴ Szabó 1861. 37.

³⁴⁵ DI 23346., Iványi 1905. 116–117.

³⁴⁶ Káldy-Nagy 1982. 383.

³⁴⁷ Veress 1938. 437.

³⁴⁸ Márki 1892. I. 251., Káldy-Nagy 1982. 392.

³⁴⁹ „pontes parvos”: DI 23348., Iványi 1905. 114.

³⁵⁰ Veress 1938. 357.

³⁵¹ Karácson 1904. II. 233.

³⁵² Veress 1938. 153.

³⁵³ Haan–Zsilinszky 1877. 113.

Vásárhelyen, (Odorhei) Nagyváradtól keletre, 1520-ban kezdtek egy kis hidacska építeni egy kisebb patakon, holott arra semmi szükség nem volt, hacsak az nem, hogy vámot szedjenek ott. Ennek további sorsáról semmit nem tudunk.³⁵⁴

Vésztőn már 1357-ben említést tesznek hídról, melynek haszna, azaz vámja az Ábránfy családot illette.³⁵⁵

Kutak:

Az ivóvíz nyerésére eleinte kétségkívül maguk a folyóvizek szolgálták,³⁵⁶ de a Körösök középső folyásának vidékéről már a népvándorlás korától kezdve egyre több – régészeti – adatunk van a kutak használatára.³⁵⁷ Az írott forrásokban azonban csak viszonylag későn bukkannak fel a kutakra vonatkozó adatok, és akkor is csak másodlagos formában, helység-, vagy helynevekben, továbbá jól körülhatárolható régiókban. A legtöbb kútra utaló helynév, többnyire településnév értelemszerűen a Maros törmelékűpján, az úgynevezett Mezőségben bukkannak fel, ahol élővíz egyáltalán nem volt, és – érdekes módon – a Mezőség keleti, a Körös felé lejtő peremén. Az utóbbi jelenségnek bizonyára nyomós oka lehetett, de magyarázatát nem tudjuk.³⁵⁸ 1394-ben „egy régi kút” fordul elő Királyi határában, és egy másik, hasonlóképpen régi kút a Horgaseer közepén.³⁵⁹ Ez arra utal, hogy legkönnyebben a kiszáradt pleisztocén folyómedrek fenekén ásott kutakban lehetett vízhez jutni. 1418-ban ugyancsak Zaránd megyében Peterkutha másnéven Zannayzantas, Abzakutha, Erdevkut helységnevekkel találkozunk a gyulai uradalom zarándi részein, közelebről egyelőre meg nem határozható helyen.³⁶⁰ 1510-ben jön elő először Csabától keletre a Tholwaykwtha helynév, melyet 1214-ben még csak Tolvajnak neveztek.³⁶¹ Orosháza mellett volt az a Gelerdkwthathalek, melyet 1512-ben említenek ezen a néven, és minden bizonnyal azonos a korábban Gellértegházának nevezett településsel.³⁶² 1525-ben Csaba határjárásában Kwthfelewthwalo Kettheshalom, Custoskwthafelde és Soskwthhath helynevek fordulnak elő, melyek ásott kutakra utalnak.³⁶³ További adataink nincsenek egészen az 1660-as évekig, amikor Evlia Cselebi azt írja, hogy „A Körös folyó vize nem igen dicséretes, mert ha valaki folyton abból iszik, akkor a torkán golyva keletkezik, azért többnyire kútvizet isznak.” Váradon például hét „csorgó” is volt ebben az időben.³⁶⁴

³⁵⁴ DI 23348., *Iványi* 1905. 114.

³⁵⁵ DI 4913.

³⁵⁶ Állatoknak a Körösökön való itatására is csak egyetlen középkori adatot ismerek: *Karácsonyi* 1896. II. 78.

³⁵⁷ A szarmata kortól kezdve az Árpád-korig egyre több ásatáson kerülnek elő ásott kutak. Vö. MRT IV/3. 2/480. lelőhely, továbbá MRT IV/2. 3/6, 3/170, 4/133. lelőhelyeken, utóbbiak közöletlenek.

³⁵⁸ A -kút összetételű helynevek összeállítását lásd *Blazovich László: A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. Békéscsaba–Szeged, 1985. 23, 29.*

³⁵⁹ „circa quendam puteum antiquum”: DI 7914., *Haan–Zsilinszky* 1877. 57. Királyi Székudvar (Socodor) és Simánd (Simand) között feküdt: *Csánki* 1890. 736.

³⁶⁰ *Veress* 1938. 10.

³⁶¹ *Györffy* 1963. 514., *Veress* 1938. 57.

³⁶² DI 22283., *Karácsonyi* 1896. II. 120–121.

³⁶³ DI 31048.

³⁶⁴ *Karácson* 1904. II. 234, 236.

Malmok:

A középkorban a folyóvizek hasznosításának egyik legelterjedtebb formája volt a vízimalom. Ismereteink szerint a Körösök vidékén századról-századra szaporodtak a vízimalmok, mígnem a XVI. század közepén már gyakorlatilag minden településen megtalálható volt, sok helyen nem is egy. Ezek felépítéséről, műszaki állapotáról nincsenek adatok, de aligha különbözhetek az ország más részein a XVI–XVII. században működött hasonló szerkezetektől.³⁶⁵ Főképpen lisztelő malmok lehetnek, de a XVI. század közepétől kezdve és a török korban egyre több a kettős funkciójú, azaz őrlő és kallómalom. A szórványos adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a legtöbb helyen a folyót teljesen elrekesztették keresztgáttal, és a keskeny átereszen kiömlő vízzel hajtották a kereket.³⁶⁶ Néhány esetben az is előfordult, hogy külön malomcsatornát ástak. A források szerint érdekes módon a legtöbb vízimalom a folyók és oldalágaik síksági szakaszára települt, egyetlen adat sincs vízimalmokra a hegyvidéki szakaszon, és alig ismerünk a Hármás-Körös partvidékén is.³⁶⁷ Néhány esetben tudunk a malomgátak okozta árvizekről, illetve aszályokról (pl. Gerla, Gyulavári), de úgy tűnik, ez a probléma lényegesen kisebb lehetett, mint a XVIII–XIX. században. Ismeretes, hogy már 1751-ben hoztak törvényt a malomgátak kötelező eltávolításáról, de Huszár Mátyás 1823-ban elkészült jelentésében még mindig a malomgátakat és a folyóba dőlt fatörzseket tekintette az árvizek legfőbb okának.³⁶⁸ A kevés fennmaradt adat alapján meglehet, hogy a középkorban nagyobb gondot viseltek a malomgátak és -csatornák karbantartására.

Noha ebben a tanulmányban csak a vízimalmokról eshet szó, nem hallgathatjuk el azt a néhány ismert középkori adatot, mely szárazmalomra vonatkozik: 1449-ben a mai Füzesgyarmat határába eső Pazman³⁶⁹ faluban említenek „molendinarem (sic!) aridam, vulgo Zarazmalom dictam”.³⁷⁰ A másik adat szerint a gyulai várban három, meglehetősen rossz állapotban lévő szárazmalom állt, és csak kettőnek voltak meg a kövei.³⁷¹ Evlia Cselebi szerint az 1660-as években Váradon három szárazmalom, Jenő várában pedig egy „lőhúzó malom” volt.³⁷² Szélmalomra nincsen középkori adatunk. Az alábbiakban tehát csak a Körösök völgyéből ismert középkori vízimalmok adatait ismertetem.³⁷³

³⁶⁵ Pongrácz Pál: Régi malomépítészet. Budapest, 1967. 57–104.

³⁶⁶ Erre azokból az adatokból következtethetünk, amikor a malomgátak megemelése, vagy – később – már pusztá létük is árvizeket okozott a felettük lévő folyószakaszokon.

³⁶⁷ Ez a jelenség még a múlt században is érvényes volt, amikor a Fehér-Körösön Butyin (Buteni) és Pél (Pilu) között 15 malom működött, melyeket a frissen ássott József nádor malomcsatornára (Canalul Morilor) helyeztek át. (Korbély 1916. 204.)

³⁶⁸ Gallacz 1896. 203 skk.

³⁶⁹ MRT IV/1. 88.

³⁷⁰ Haan 1870. 64.

³⁷¹ Veress 1938. 76.

³⁷² Karácson 1904. I. 26, II. 233.

³⁷³ A gyulai malmokról Kiss Anikó írt tanulmányt: A gyulai várbirtok malmainak története. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5 (1978) 269–287.

Alabiánál, Gyulától Ny-ra, a Fehér-Körösön 1527-ben említenek malmot, melyet az Ábránfyak ekkor – saját gerlai malmuk gátjait jogtalanul megemelve – tönkretettek.³⁷⁴ A malom jövedelme 1561-ben a gyulai váré volt.³⁷⁵

Antnál, a Fekete-Körösön 1567-ben és 1579-ben állt malom 1 házzal és négy kerékkel.³⁷⁶

Baj (Boiu) faluban már 1283-ban volt malom,³⁷⁷ és egy 1504-beli adatból tudjuk meg, hogy ez a Fekete Keres folyón állt.³⁷⁸ A török defter szerint 1567-ben 5 kerékkel és kalapáccsal működött.

A Békésen állt középkori malmokra az első adat 1525-ből származik, amikor a gyulai uradalom jövedelmeinek összeírásakor megemlíti, hogy Békésen két malom van, az egyiket hatoss-nak nevezik, és van kylew-je is, a másik pedig Szent Pál-ról van elnevezve, nyilván azért, mert a város azonos nevű részében fekszik.³⁷⁹ Nem kétséges, hogy a hatos név viszont a benne működő kövek számára utal. Ugyanebben az évben, a gyulai uradalom Szent György-napi adójegyzékében Békésen Malomzegwczza szerepel.³⁸⁰ Ez nemcsak azt jelenti, hogy a malom már régóta állhatott, hiszen utcát is neveztek el róla, hanem a helyét is meghatározza: a Malomszeg, Malomvég nevű városrész a Fehér-Körös keleti partján, a mai főtértől délre esett. 1559-ben két malmának összesen 9 köve volt, egy évvel később pedig már tíz.³⁸¹ A malom karbantartása a détériek kötelessége volt.³⁸²

A békési malmokról a legrészletesebb leírást az 1567. és 1579. évi török adóösszeírásokban találjuk. Érdekes ezért szó szerint idézni Káldy-Nagy Gyula fordítását: „Az említett malmok egy gáton, két egymással szemközti házban vannak. A Körös folyón levő, a nevezett malmokhoz tartozó sziget, amely a közútig megy és a túlsó oldalán levő, a malmokhoz tartozó üres hely, mely a kertekig megy és a malmokhoz tartozó halászhelyekkel, melyek régóta a nevezett malmokhoz tartoznak...”³⁸³ Bizonyos, hogy a malmok, ha nem is teljes épségben, de megérték a török kor végét. (1573. évi kirablásuk³⁸⁴ csak közjáték lehetett.) Az 1883-ban készült kataszteri térképen még fel lehet ismerni a duzzasztás révén kialakult malomtő helyét, és a határoló gátakat.³⁸⁵

Csak közvetett adat van malomra Bélmegyeren. Nevezetesen 1370-ben egyik vízfolyását Malomeer-nek nevezték.³⁸⁶

³⁷⁴ Veress 1938. 95. Ugyanez a panasz két évvel később is: Haan 1870. 149.

³⁷⁵ Veress 1938. 349.

³⁷⁶ Káldy-Nagy 1982. 67.

³⁷⁷ Györfly 1963. 597.

³⁷⁸ DI 21267. A mai falu ugyanis a Gyepes partjára települt.

³⁷⁹ Veress 1938. 87.

³⁸⁰ Veress 1938. 92.

³⁸¹ Veress 1938. 288, 320., Maksay 1959. 793.

³⁸² Maksay 1959. 791.

³⁸³ Káldy-Nagy 1982. 163.

³⁸⁴ Scherer 1938. I. 239.

³⁸⁵ Békés megyei kataszteri térképek a gyulai levéltárban: BmK 113/104. Lásd még részletesebben: MRT IV/3. 1/224. lelőhely.

³⁸⁶ DI 36825.

Bethlenősi (a Fehér-Körös mellett Zaránd megyében) malma a Neczpály családé volt, de még 1579-ben is Bertalan Farkas malmának nevezi a török defter. Két kereke az év felében dolgozott.³⁸⁷

Nem tudjuk, hol volt a Byrofoka, amelyen 1525-ben ugyancsak állt egy malom. Valószínűleg Gyula környékén lehetett.³⁸⁸

A Zaránd megyei Bökényben (Kisjenőnél ÉNy-ra) először 1326-ban említene két malmot, 1484-ben egyet, 1567–1579-ben pedig egy négykerékű malom volt egy romos épületben.³⁸⁹

1429-ben Chegedzagh-en, a Fekete-Körös mellett is legalább két malom volt. Ezek közül egy négy kerékkel és kalapáccsal még 1579-ben is működött.³⁹⁰

A Fehér-Körös egyik nagyobb déli mellékfolyóján, a Csiger-patakon, közelebből meg nem határozott helyen 1331-ben volt malom.³⁹¹

A Csolt melletti malmot először 1383-ban említik, és ez Torma I. szerint azonos lehet a mágori malommal.³⁹²

Csökmőn 1496-ban a Csáky családnak volt részjövendele az ottani malomból.³⁹³

Doboz határába esett 1511-ben a gyulai plébános egyik malma, mely a Fok nevű vízen volt. 1525-ben Dobazkoezy is malmos hely volt.³⁹⁴ Csak a helynévből következtethetünk arra, hogy a két Doboz között állt, és nem dönthető el, hogy új malomról van-e szó, vagy a két másik valamelyikéről. A dobozi (Alsódoboz) malmot csak 1559-ben említik.³⁹⁵ Valószínűleg ugyanezt a malmot jelenti a török defterbe 1567-ben és 1579-ben Kisdobos helységénél felvett „Kerecsén László malmai”, egy házzal 5 kerékkel és kalapáccsal.³⁹⁶

Erdőhegyen két malom is volt, és 1567-ben háromkerékű romos, 1579-ben négykerékű, kalapácsos malom állt.³⁹⁷

Nem sokkal 1418 előtt építtette Maróthi János a Zaránd megyei Faydason, a Fehér-Körösön a malmait, mint azt az oklevél külön megemlíti.³⁹⁸ 1567–1579 között 3 kereke volt.³⁹⁹ A kislejtési Nagyéren 1522-ben több malom is volt.⁴⁰⁰

A Zaránd megyei Feltelek (Kisjenőnél ÉK-re) malma is állt már a 16. század közepén, noha adatunk csak 1567–1579 közötti időről van rá: ekkor 5 kereke és kalapácsa volt. 1579-ben már romos.⁴⁰¹

³⁸⁷ Márki 1892. I. 426., Káldy-Nagy 1982. 360.

³⁸⁸ Veress 1938. 88.

³⁸⁹ Márki 1892. I. 426., Káldy-Nagy 1982. 338.

³⁹⁰ Haan–Zsilinszky 1877. 42., Káldy-Nagy 1982. 64. Chegedzagh Kisjenőnél (Chişineu-Criş) északra eshetett.

³⁹¹ Márki 1892. I. 426.

³⁹² Haan 1870. 33., MRT IV/1. 200.

³⁹³ Csáky oklt. VI. 483–489.

³⁹⁴ Veress 1938. 88.

³⁹⁵ Veress 1938. 296.

³⁹⁶ Káldy-Nagy 1982. 244.

³⁹⁷ Márki 1892. I. 426., Káldy-Nagy 1982. 336.

³⁹⁸ DI 10711., Haan 1870. 47. Nem tudni hányat, de a többes szám nyilvánvaló. Lehet persze, hogy Maróthi János már eleve a sajtójának hirdette azt a malmot is, melynek építésétől éppen ebben az oklevélben Maysa-i Lőrincet tiltotta.

³⁹⁹ Káldy-Nagy 1982. 312.

⁴⁰⁰ Márki 1892. I. 427.

⁴⁰¹ Káldy-Nagy 1982. 325.

A Bihar megyei Fugyi (Oșorheiu) határjárásában 1414-ben említ az oklevél elhagyott malomhelyet.⁴⁰²

A Gerla melletti két malmot 1383-ban említik először.⁴⁰³ Közülük az egyik, mely 1458-ban Gerla-i Ábrahám fia Lászlóé volt, három kerékre járt, és 13 aranyforintot ért.⁴⁰⁴ 1528-ban hallunk ismét a malmokról: György brandenburgi őgróf tett panaszt, hogy az Ábránfyak Gerlán, a Körös folyón lévő malmuk töltéseit a régiek mellett anynyira megemelték, hogy az ő három malmát Alabiánál, Várinál és Gyulán megfojtották, és azok nem működnek.⁴⁰⁵ A török adóösszeírások szerint malma, mely állt 1 ház-ból, három kőből, 1579-ben még működött.⁴⁰⁶

Fekete-Gyarmaton (Iermata Neagra) a Dóczy családnak volt malma 1483-1486 között.⁴⁰⁷

Gyulán már 1404-ben több malom is volt,⁴⁰⁸ de ekkor még nincs róluk konkrét adat. 1496-ban a gyulai polgárok kötelessége volt a malomgátak („clausuram vulgariter gaad vocatis”) és a malomsatornák karbantartása.⁴⁰⁹ 1511-ben két szombati (sabbatalis) malom, egy 5 kerékű (kövű) a Fehér-Körösön, és egy harmadik a Fok nevű vizen állt. Ezek a várhoz tartoztak. Volt továbbá a gyulai plébánosnak két malma: az egyik három kővel a Fekete-Körösön, a másik pedig a Fok nevű vizen, de Doboz határában. Mindezen malmok gátjait, csatornáit (aggerum sive aqueductum) a gyulai uradalom és a plébános környékbeli falvakban lakó (Doboz, Szanna, Krakkó, Újfalú, Gyula, Békés, Szenbenedek, Györke) jobbágyai kötelesek karban tartani, tisztítani és újra feltölteni, ahogy a szükség kívánja. Amennyiben ezt elmulasztják, tíz dénár bírságot fizetnek. Mindez – az oklevél szerint – már az elődök okleveleiben is így szerepelt.⁴¹⁰ Mindenesetre szükség lehetett az ilyen kötelezettségek rögzítésére, mert 1518-ban a plébános egyik malma (nem tudni melyik) renoválásra szorult.⁴¹¹ 1519-ben a gyulai uradalom malmaiból származó bevétel 368 forint és 55 dénár volt.⁴¹² 1525-ben az uradalomnak csak egy malmát említi az urbárium, ennek azonban kölyűje is volt. A vár körül fekvő négy kis falucska (Szélhalom, Izsák, Turgony, Félser) lakóinak volt a kötelessége a várból a malomba illetve onnan vissza szállítani.⁴¹³ 1524–25-ben a malom jövedelme 313, 1527-ben 104 forint volt.⁴¹⁴ 1528-ban viszont az árvíz miatt nem tudott működni.⁴¹⁵ Ugyanebben az évben az egyik malom – megint nem tudjuk melyik – jövedelme a

⁴⁰² Mályusz–Borsa 1994. No. 354.

⁴⁰³ Haan 1870. 33.

⁴⁰⁴ DI 74602.

⁴⁰⁵ Haan 1870. 149–150.

⁴⁰⁶ Káldy-Nagy 1982. 215–217.

⁴⁰⁷ Márki 1892. I. 231, 426.

⁴⁰⁸ Veress 1938. 8.

⁴⁰⁹ Veress 1938. 32.

⁴¹⁰ Veress 1938. 61. A szombati malom azt jelentette, hogy a malom jövedelmét a plébános csak szombati napokon élvezte.

⁴¹¹ Veress 1938. 67.

⁴¹² Veress 1938. 74.

⁴¹³ „cum suo kylew vulgo sthamp”: Veress 1938. 87, 89.

⁴¹⁴ Sajnos nem tudni, melyiké: Veress 1938. 98–99.

⁴¹⁵ Veress 1938. 109.

gyulai ferenceseket illette.⁴¹⁶ Az uradalmi molnár jelentős és jövedelmező tisztség lehetett, hiszen 1529-ben két gyulai polgár kérte azt bizonyos díjtalanul végzett szolgálataikért.⁴¹⁷ 1561-ben a Körösön négy kövű malom állt, ezt hívták Nagh malom-nak, míg a másik két kövel dolgozott, és ez volt a Fok malom. Ezek tartoztak a gyulai vár alá.⁴¹⁸ (Vö. az 1511. évi adatokkal.) A török defterek szerint 1567-ben és 1579-ben már csak egy malom volt a Körösön a vár közelében, és ez két kerékkel működött.⁴¹⁹ Az 1660-as években Evlia Cselebi viszont ismét több vízimalmot látott.⁴²⁰

A Csongrád megyei Halász mellett már 1261-ben volt malomhely a Hármaskörösön.⁴²¹

Halmágy (Halmagiu) malma volt a legutolsó a Fehér-Körös medencéjében felfelé, de ezt is csak 1652-től ismerjük.⁴²²

Harsánynál (valószínűleg a Sebes-Körös melletti Kis- és Nagyharsányról van szó) 1588-ban említenek malmot, melyet a gyulai bég elfoglalt, a malomköveket a vízbe dobatta és vasait is elvitte.⁴²³

Hodos (Hodiş) mellett, a Fekete-Körös egyik mellékfolyóján már 1326-ban volt malom.⁴²⁴

1329-ben említik először az Iregdi malmot, ami elég nagy, 4 kerekű volt. Az egyes kerekekből származó jövedelmeket Ugrai Danela fiai egymás között osztották fel úgy, hogy a felső, vagyis első kerék jövedelmét három részre osztották, a további három kerék hasznát pedig egyenként élvezték. 1389-ben a Peterd-i malommal szemben is volt egy malomépitésre alkalmas hely a (Sebes-) Körösön, ásott csatornával. Ezt Wgra-i Lukács oly feltétellel adta Peterd-i Lászlónak, hogy a malom gátjait (clausuras) közösen fogják fenntartani, és malomépitésre több csatorna nem átható.⁴²⁵ Mindez azt jelenti, hogy a malmok számára a folyó egy részét ásott csatornával elterelték, és gátakkal felduzzasztották.

Kisjenő (Chişineu-Criş) malma 1567–1579 között négy kerékkel és kalapáccsal működött.⁴²⁶

⁴¹⁶ Veress 1938. 139.

⁴¹⁷ Veress 1938. 148.

⁴¹⁸ Veress 1938. 347.

⁴¹⁹ Káldy-Nagy 1982. 55.

⁴²⁰ Karácson 1904. II. 234.

⁴²¹ Györffy 1963. 896.

⁴²² Márki 1895. II. 258.

⁴²³ MRT IV/1. 124–125., Haan–Zsilinszky 1877. 194., Scherer 1938. I. 241.

⁴²⁴ Györffy 1963. 625.

⁴²⁵ DI 7521., Mályusz 1951. No. 1137. Györffy Gy. és nyomában Torma I. úgy vélik, hogy a két forrás ugyanazon malomról szól. Ez azonban nem teljesen problémamentes, hiszen feltételezi azt, hogy az 1329-ben négy kövű malom 1389-re semmivé lett, csak a csatornája maradt meg. Az oklevél ugyanis: „quendam locum pro molendino aptum cum canali” kitéltet használ. Lehetséges persze, hogy elpusztult, és csak a csatornája maradt meg, de figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy Iregd nem a Sebes-Körös partján, hanem annak egyik oldalága mellett települt. Az is lehetséges továbbá, hogy Peterdnél a Körösön egymással szemben két malom is volt, melyek 1329-ben még egy, 1389-ben viszont már két településhez tartoztak. Vö. Györffy 1963. 680–1., MRT IV/1. 1/7–8. és 1/40. lelőhelyek.

⁴²⁶ Káldy-Nagy 1982. 335.

Köleséren (Nagyszalontától Ny-ra) minden bizonnyal az azonos nevű folyóvizre települt nem sokkal 1579 előtt egy malom.⁴²⁷

Körösszegen (Cheresig) 1496-ban a Csáky családnak volt részjöveldelme az ottani malomból.⁴²⁸

1350-ben a Vésztő melletti Mágornál a (Sebes-) Körös folyón (fluvius Crisii) volt malom.⁴²⁹

Gyulavarsándtól északra volt Mártontelek, más néven Kemény, ahol már 1320-ban két kerékre járó malom volt, az oklevél szerint a Fekete Körösön.⁴³⁰ Minden bizonnyal ez az a malom, amely még 1579-ben is 4 kerékkel működött.⁴³¹

Megyer, vagy Boros-Megyer, ma Pankota (Píncota) része, malmát már 1214-ben említik, és ez valószínűleg a Fehér-Körös egy déli mellékfolyóján állhatott.⁴³²

1451-ben Mezewgyan mellett is volt malom.⁴³³

Micskén (Váradtól ÉNy-ra) már 1214-ben két malom is volt (Chemma és Chentud), előbbinek külön ásott árkát is említik.⁴³⁴

Lehetséges, hogy malomra, vagy molnárra utal az 1479-ből ismert Myhomolnahalma helynév, amely Ladány és Tarcsa határán, a Sebes-Körös partján ma is álló Mihályhalmot jelenti.⁴³⁵

Nadab határában 1497–1520 között több malomról, 1567–1579 között pedig egy négykerékű malomról tudunk.⁴³⁶

Nadányban (Körösladány) csak a XVII. századból van adatunk malomra.⁴³⁷

Nagyváradon egy Almos nevű malomról tudunk 1374-ből.⁴³⁸

Egyetlen említés van csak a Gyoma és Endrőd között létezett nyárszegi malomról, 1528-ból.⁴³⁹

Okány faluban 1458-ban említenek először malmot a Körösön, de az oklevélben szó van egy másik megépítéséről is a Körös egyik mellékágán (in rywulo seu ramo dicti Crisii wlgo fok). Ezt Okan-i Mátyás és Henczhyda-i Miklós közösen végeznék úgy, hogy mindkét fél jobbágysai egyenlő mértékben vesznek részt benne, de a költségek 2/3 részét Miklós, 1/3 részét pedig Mátyás viselné, és a jövedelmeket is ilyen arányban kell megosztani. Miklós köteles továbbá a Mátyás kúriájához szükséges gabonát a tized levonása nélkül megőrölni.⁴⁴⁰

⁴²⁷ Korábbi adat ugyanis nincs rá: *Káldy-Nagy* 1982. 73.

⁴²⁸ Csáky okl. I/1. 483-489.

⁴²⁹ DI 30299., *Haan* 1870. 22., MRT IV/1. 182.

⁴³⁰ *Györffy* 1963. 631. – Más adat szerint a falu a Gyepes partján települt: *Huszár* 1822. 44.

⁴³¹ *Káldy-Nagy* 1982. 62.

⁴³² *Márki* 1892. I. 240.

⁴³³ DI 14440.

⁴³⁴ *Györffy* 1963. 643.

⁴³⁵ DI 74621., MRT IV/3. 8/57. lelőhely.

⁴³⁶ *Márki* 1892. I. 242, 426., *Káldy-Nagy* 1982. 357.

⁴³⁷ MRT IV/1. 120.

⁴³⁸ *Jakó* 1940. 384.

⁴³⁹ *Veress* 1938. 88., MRT IV/2. 277.

⁴⁴⁰ DI 15261. Az oklevél közösen említi Okányt és Zsadányt, így tehát nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy az építendő malom melyik falu határában lett volna. Tény azonban, hogy Okányban ekkor már volt egy malom.

Gyula környékén lehetett az Oekeoroerwen nevű víz, melyen 1525-ben malom működött.⁴⁴¹ Sajnos nem tudjuk azonosítani, noha Gyulától északra ma is ismert az Ökörjárás nevű határrész, múlt századi térképről pedig azt tudjuk, hogy a Fekete-Körös Gyula és Sarkad közti szakasza különösen bővelkedett örvényekben.⁴⁴²

Püspökínél (Csabától K-re, a Fehér-Körös mellett) már 1261-ben volt malom.⁴⁴³ 1415-ben helyszíni bejárással állapították meg hollétét: eszerint Pysky possessio a Fehér-Körös keleti partján terül el, ugyanakkor a Béla király oklevelében említett malom cölöpjeit nem találták meg, de Vesze mellett valóban van olyan alkalmas hely, ahol lehetett malom.⁴⁴⁴ Minden bizonnyal ugyanezt a helyet hívták 1822-ben Tuska hátnak, és könnyen lehetséges, hogy ugyanazon a térképen, tőle keletre, a Fehér-Körös mellett olvasható Romlott malom felirat az Árpád-kor óta fennállt malom helyét is jelzi.⁴⁴⁵

Remeténél (Sarkadtól DK-re) 1579-ben említenek először egy háromkerekű malmot. Valószínűleg a törökök hozták létre, és mint ilyen, vidékünkön az egyetlen.⁴⁴⁶

A Miske környékére lokalizálható Sáros határában már az 1177-ben kelt határjáró oklevél említ egy malmot a Hodos folyón.⁴⁴⁷ Sajnos sem a faluhelyet, sem a folyót nem tudtuk pontosabban azonosítani.

Sarkad és Ant között, a Fekete Körösön, közelebből meg nem jelölt helyen Mezőgyáni Máté 1496-ban két malmot is építtetett. Közülük az egyik elárasztotta a gyulai uradalom gázlóját és kiszárította a Váriban lévő erdeit, a másik pedig ugyancsak egy gázlót tett tönkre, továbbá a halászatban is kárt okozott.⁴⁴⁸

A Zaránd megyei Somos faluban (Zarándtól ÉNy-ra) 1567–1579 között háromkerekű malom működött.⁴⁴⁹

Szeghalomban már 1258-ban volt malomhely (locus molendini).⁴⁵⁰ 1496-ban pedig a Csáky családnak volt részjövendele az ottani malomból.⁴⁵¹

1478-ban a Zaránd megyei Zekwduar (Socodor) faluban is volt malom, minden bizonnyal a Fehér-Körösön.⁴⁵² A Czecey és a Veér családnak külön malma volt itt.⁴⁵³ 1482-ben a település egyik utcájának neve: Malomwca.⁴⁵⁴ 1567–1579 között 3 kerékkel működött.⁴⁵⁵

⁴⁴¹ Veress 1938. 88.

⁴⁴² Huszár 1822. 43.

⁴⁴³ „villa Pispuky... cum omnibus condicionariis et loco molendini iuxta Crisium Album”: Györffy 1963. 512., MRT IV/3. 5/5. és 2/307. lelőhelyek.

⁴⁴⁴ Df 210631., Karácsonyi 1896. II. 272.

⁴⁴⁵ Huszár 1822. 42. Nem állítva természetesen azt, hogy a malom mindvégig folyamatosan működött volna.

⁴⁴⁶ Káldy-Nagy 1982. 68. Az 1567. évi defterben még nem szerepel. Persze lehetséges, hogy korábbi, középkori malmot újítottak fel a törökök. (Lásd alább.)

⁴⁴⁷ DI 30751., Csánki 1890. 743.

⁴⁴⁸ Veress 1938. 54. A malmok helye talán azonos lehet a múlt századi térképen két helyen is ábrázolt malomhelyekkel: Malom, illetve Kis Malom Fok és Nagy Malom Fok. Huszár 1822. 43.

⁴⁴⁹ Káldy-Nagy 1982. 356.

⁴⁵⁰ Györffy 1963. 513.

⁴⁵¹ Csáky oklt. I/1. 483–489., MRT IV/1. 160.

⁴⁵² DI 18012.

⁴⁵³ Márki 1892. I. 426.

⁴⁵⁴ DI 86703.

⁴⁵⁵ Káldy-Nagy 1982. 321.

Szineke (Zaránd megye) malma 1567-ben romos volt, 1579-ben viszont három keréssel dolgozott.⁴⁵⁶

Szóllós (Seleuş, Váradtól DK-re) malmáról, mely a falu közepén, a Hájó folyón állt, 1288-ban hallunk először. 1291 előtt a malmot a kunok felégették, a helyreállításához a malomkövek és a vasak 1 unciába kerültek, a faszerkezet helyreállításáért pedig egy és negyed márkát kellett fizetni.⁴⁵⁷

Talpas (Talpoş) malmáról 1567-től van tudomásunk, és noha 1573-ban az erdélyiek felgyújtották, 1579-ben is fennállt négy keréssel és kalapáccsal.⁴⁵⁸

Tamás falu (Kisjenőtől ÉNy-ra) határában a török defterek szerint négy kerékre járó, kalapáccsal is ellátott malom volt.⁴⁵⁹

Tamáshida (Tămaşda) határában Buda Miklós malma állt, és 1567-ben négy kereke és kalapácsa volt, 1579-ben viszont már csak három kerék működött. Lehet, hogy az 1573. évi erdélyi „predálás” okán.⁴⁶⁰

A (körös)tarcsai malmot 1467-ben közvetve említik, amikor az Ábránfyak panaszták, hogy Maróthi Mátyus emberei a Tharcha-i malomból hazafelé tartó négy szekérüket és az azokat húzó 24 ökröt elvették.⁴⁶¹

Telegden (Tileagd) már 1256-ban volt egy malom, de két másik malomhelyet is megemlítenek, amely vagy elpusztult malmokra, vagy építésre alkalmas helyekre egyaránt utalhat.⁴⁶² Nem tudni, melyikkel lehet azonos az 1561-ben említett Isthwan pap molna.⁴⁶³

A telki két malom Sikula (Sicula) és Jenő (Ineu) között állt a Fehér-Körösön, közülük az egyik 1641-ben elég rossz állapotban volt. Új „szelepet” kellett volna rá építeni, hogy „ki ne hányja a víz”, noha a malomházat és a gátat már megcsináltatták, és új követ is vettek hozzá.⁴⁶⁴

Vadászon (Vinatori) a Fekete-Körös egyik déli fattyúága, a Leveles patak partján már 1214-ben két malom volt.⁴⁶⁵

A Váriban lévő malomról először 1528-ban azzal kapcsolatosan olvashatunk, hogy az Ábránfyak Gerlán úgy megemeltették saját malmuk gátjait, hogy a vizet idáig viszszaduzzasztották, és a malmot tönkretették.⁴⁶⁶ Ekkor már úgy említik, hogy kölyűje is van. Ennek jövedelme ekkor 2 forint volt.⁴⁶⁷ 1559-ben három köve volt.⁴⁶⁸ A török hódoltság idején 1579-ig biztosan működött: gátak, 1 ház és három kerék, kalapáccsal tartozott hozzá.⁴⁶⁹

⁴⁵⁶ Káldy-Nagy 1982. 361.

⁴⁵⁷ Györffy 1963. 673.

⁴⁵⁸ Káldy-Nagy 1982. 307., Scherer 1938. I. 239.

⁴⁵⁹ Káldy-Nagy 1982. 332.

⁴⁶⁰ Káldy-Nagy 1982. 383., Scherer 1938. I. 239.

⁴⁶¹ DI 16555. Vö. MRT IV/3. 8/75. lelőhely.

⁴⁶² Györffy 1963. 675.

⁴⁶³ Jakó 1940. 365.

⁴⁶⁴ Márki 1895. II. 258.

⁴⁶⁵ Márki 1892. I. 251.

⁴⁶⁶ Haan 1870. 149–150.

⁴⁶⁷ Veress 1938. 115.

⁴⁶⁸ Veress 1938. 294.

⁴⁶⁹ Káldy-Nagy 1982. 303.

1495-ben épített malmot Varsádon, a Fehér-Körösön Gyeres-i Chybak Ferenc, mégpedig „a szokásos mértéket meghaladó módon,” azaz „töltéseit olyan magasra emeltették, hogy” áradáskor a víz előlnti Corvin János herceg Pyl-i kaszálót, tönkretették továbbá a Váriban lévő vámhelyet is.⁴⁷⁰ A malomnak 1567-ben négy kereke volt, 1579-ben viszont romosan állt.⁴⁷¹

Veszén 1559-ben említik először az itt lévő két kövű malmot, melynek jövedelmét a gyulai vár élvezte.⁴⁷² Dávid Géza úgy vélte, hogy az alabiáni malmot sorolták Veszéhez, mivel az elnéptelenedett. Ennek ellentmond az, hogy 1561-ben ismét felbukkan az alabiáni malom,⁴⁷³ és így sokkal valószínűbb, hogy az Árpád-korban Püskihez tartozó malom ezidőtájt a veszeiek keze alatt éledt újjá rövid időre.⁴⁷⁴

Vésztőn is volt malom 1383-ban.⁴⁷⁵

Zarándon 1567–1579 között 6 kerekű romos malom volt.⁴⁷⁶

Zsadányban 1458-ban állt már egy malom a (Sebes-) Körösön, de lehetséges, hogy egy másik építését is itt tervezték.⁴⁷⁷

Révek:

A vízi átkelőknél, legyen az híd, komp, vagy akár kiépített gázló, a középkorban vámot szedtek. A bevétel kezdetben a király, később egyre inkább a helyi birtokos haszna lett. Ezért, ha számbavesszük a Körös-menti vámhelyeket, kivéve természetesen a vásárvámokat, akkor esetleg következtetni lehet a kompátkelők számára és helyére is. Azonban a latin szóhasználat bizonytalansága, helyesebben a szóhasználat mögött esetleg meghúzódó visszaélések⁴⁷⁸ lehetősége miatt nem mindig dönthető el, hogy a vámhelyek (telonium) valóságos révátkelőt, vagy esetleg csak gázlót (vadum), netán csupán szárazvámot jelentenek. A felsorolásban ezért értelemszerűen akadhatnak olyan helyek is, ahol valójában nem volt jelentős vízi átkelés. Nem vettem fel azokat a vámhelyeket, ahol már a helység földrajzi helyzetéből adódik, hogy csak szárazvámról lehetett szó (pl. Décse, Gyúr, Simánd, Pél, stb).

Vámos hely volt 1324-ben Bátor (Batár) a Fekete-Körös partján.⁴⁷⁹

Közvetett adatok utalnak arra, hogy a Hármaskörös jobb partjára, Szolnok megyébe eső Bánréve nevű település (1313: Baanrewy ... iuxta magnum Crisium)⁴⁸⁰ évszázadokon keresztül valóban fontos (rév)átkelőhely lehetett.⁴⁸¹

⁴⁷⁰ DI 37693. Kenéz Győző fordítása.

⁴⁷¹ Káldy-Nagy 1982. 291.

⁴⁷² Veress 1938. 290., Maksay 1959. 790., MRT IV/3. 5/40. lelőhely.

⁴⁷³ Veress 1938. 349., Káldy-Nagy 1982. 260., Dávid Géza: A török kor. In.: Békéscsaba története. I. A kezdetektől 1848-ig. (Szerk.: Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula.) Békéscsaba, 1991. 256.

⁴⁷⁴ Azért csak rövid időre, hiszen többé nem említik az urbáriumok a malmot sem Püskinéél, sem Veszénél.

⁴⁷⁵ Haan 1870. 33., MRT IV/1. 204.

⁴⁷⁶ Káldy-Nagy 1982. 275.

⁴⁷⁷ DI 15261. Részletesen lásd Okánynál.

⁴⁷⁸ Vámot ugyanis csak olyan helyen volt szabad szedni, ahol a vám birtokosa valamilyen átkelőhelyet épített és tartott fenn. A századok folyamán viszont egyre elterjedtebb lett az indokolatlan vámszedési jog, az úgynevezett szárazvám. Vö. Iványi 1905. 81–83., Bolla Ilona: A középkori magyarországi hidak történetéhez. Sinkovics Emlékkönyv Budapest, 1980. 33–43.

⁴⁷⁹ Györffy 1963. 599.

⁴⁸⁰ A. I. 340–341.

⁴⁸¹ Itt vezetett át a Körösön ugyanis a Szolnok–Gyula–Lippa közötti országút. Karácsonyi 1896. I. 247, II. 79.

Bizonytalan a békési vám kérdése. Már 1203-ban egyértelműen vásárvámja (tributum fori) volt, és a későbbi oklevelekben is mindig vámos (tributum) helyként szerepel.⁴⁸² Ugyanakkor aligha képzelhető el, hogy pontosan itt ne lett volna kiépített átkelőhely a Körösökön. Híd mindenesetre csak közvetett adatokból ismert, még a malmokkal kapcsolatban sem esik szó erről. 1525-ben, 1559-ben és 1561-ben viszont teloniumként említik a gyulai uradalom urbáriumai.⁴⁸³

A bertényi (Birtin) rév (portus) a Sebes-Körösön már 1256 előtt megvolt. Vele átellenben feküdt Rév (Vadu Crișului).⁴⁸⁴

Egénéél 1510-ben volt kompátkelés (vadum) a Kettős-Körösön.⁴⁸⁵

A Faydas melletti vámot 1404-ben említik először,⁴⁸⁶ majd 1507-ben újra.⁴⁸⁷ Tekintettel arra, hogy a Fehér-Körös mellett feküdt (Kisjenőtől DK-re),⁴⁸⁸ joggal feltételezhetjük, hogy itt is révátkelőhely volt.

Fejéregyházánál (Szentandrás és Öcsöd között) 1453-ban tesznek említést vámfizetésre kötelezett átkelőhelyről (cum vado et tributo).⁴⁸⁹

Gyula már 1404-ben szerepel a vámos helyek között,⁴⁹⁰ noha ekkor még nem volt oppidum rangja. 1511-ben viszont az itteni vám (telonium) jövedelmének tizedét a gyulai plébános élvezte.⁴⁹¹ 1515-ben Gyulán, a Nagyutcán volt komp (portus)⁴⁹² 1525-ben újra csak a vámot említik,⁴⁹³ míg 1529-ben német nyelvű forrásban találjuk a komp szót (Fehre).⁴⁹⁴

1438-ban a Zaránd megyei Köbli falunál rév (portus) volt a Fehér-Körösön.⁴⁹⁵

1214-ben Micske (Nagyváradtól ÉNy-ra) határjárásában Mihály régi kompját, illetve a Guthar holma nevezetű révet említik, mindkettő a Sebes-Körösön volt.⁴⁹⁶

Nadánynál (Körösladány) 1479-ben fordul elő először vámhely (telonium), valószínűleg a Sebes-Körösön való átkelésnél.⁴⁹⁷

A Zaránd megyei Nevegy-pusztá mellett már Szent István korában (1009) volt átkelőhely a Fehér-Körösön.⁴⁹⁸

⁴⁸² 1404: Veress 1938. 8., 1510: DI 37875.

⁴⁸³ Veress 1938. 87, 288, 347.

⁴⁸⁴ Györffy 1963. 599–600.

⁴⁸⁵ Haan–Zsilinszky 1877. 121., hasonlóképpen 1518-ban is: Haan 1870. 132. Ege Gyomától DK-re terült el: MRT IV/2. 234.

⁴⁸⁶ Veress 1938. 8.

⁴⁸⁷ DI 37826.

⁴⁸⁸ Csánki 1890. 730.

⁴⁸⁹ DI 71987.

⁴⁹⁰ Veress 1938. 8.

⁴⁹¹ Veress 1938. 61.

⁴⁹² Veress 1938. 62. szerint csak rév volt itt.

⁴⁹³ Veress 1938. 87.

⁴⁹⁴ Veress 1938. 155.

⁴⁹⁵ A helyet nem lehet pontosan azonosítani. Csánki szerint Erdőhegytől DK-re, Márki szerint pedig „a simándi útvonalba esett.” Csánki 1890. 735., Márki 1892. I. 237.

⁴⁹⁶ „antiquitus portus Michaelis”, illetve „vadum, qui dicitur Gutha holma”: Györffy 1963. 643.

⁴⁹⁷ DI 26639., DI 36887., Haan 1870. 97.

⁴⁹⁸ 1009/1261/1323: „item Neueg iuxta Crisium Album ... ac libero transitu Crisi in comitatu de Zarand ...” Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini, 1992. 60.

1508-ban Sarkad felett volt hajóátkelés a Fekete-Körösön, és a hajót lovakkal vontatták.⁴⁹⁹

1391-ben Simánál említenek vámhelyet (telonium), melyről nem lehet pontosan tudni, hogy szárazvám volt-e, vagy valójában vízi átkelőt jelentett. Nem nyújt bővebb információt az 1454. évi adat sem.⁵⁰⁰ Mindenesetre a település a Körös partján feküdt, Endrődtől északra.

Solymoson, Nadab és Csintye (Cintei) között a Fehér-Körösön 1438-ban volt révátkelelőhely.⁵⁰¹

Szarvason 1469-ben említik először az átkelőhelyet (vadum).⁵⁰²

Tarcsán 1493-ban fordul elő révátkelelőhely (vadum).⁵⁰³

Telegden (Tileagd) is szedtek vámot, már 1256-ban.⁵⁰⁴ Noha az 1520. évi vizsgálat szerint itt nem, csak a szomszéd falvakban voltak kisebb hidacsok, tekintettel arra, hogy Telegd a folyó partján fekszik, nem kizárt, hogy a vámot az átkeléskor kellett fizetni.⁵⁰⁵

1404-ben már szedtek vámot Váriban, de nyilván vízi átkelésért, hiszen 1438-ban Várinál kompot (portus) említenek a Fehér-Körösön.⁵⁰⁶ 1495-ben Czibak Ferenc Varsádon malmot építtetett, melynek töltései tönkretették a Váriban szedett vámjövédelmet.⁵⁰⁷ Arról lehet szó, hogy a malomgátak felfogták a Körös vizét, és a kompátkelő szárazra került. Ez azonban nem tarthatott sokáig, mivel 1525-ben is működött.⁵⁰⁸

A varsándi átkelőhely 1495-ben létesült, amikor is Czibak Ferenc pontem seu vadum veretett a Fehér-Körösön, olyan helyen, ahol korábban sohasem volt.⁵⁰⁹ Nem állhatott azonban sokáig, mert többé nem bukkan fel a forrásokban.

IRODALOM

Csánki 1890.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest, 1890.

Gallacz 1896.

Gallacz János: Monografia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgybe alakult vízrendező társulatokról. Nagyvárad, 1896.

---

⁴⁹⁹ „transeunt in navibus ... per aquarum Fekethekeres ... seseque et res, et equos per dictos naves descendere et portari fecit et astrinxit potentia sua mediante navesque eorum fregit”: *Veress* 1938. 53.

⁵⁰⁰ „tributum”: Df 263368., *Mályusz* 1951. No. 2078., *Haan-Zsilinszky* 1877. 70., MRT IV/2. 121–122.

⁵⁰¹ *Márki* 1892. I. 247.

⁵⁰² „cum vado in fluvio Keöreös”: *Haan* 1870. 85.

⁵⁰³ Df 86713., MRT IV/3. 8/75. lelőhely.

⁵⁰⁴ *Györffy* 1963. 675.

⁵⁰⁵ Df 23348., *Iványi* 1905. 115.

⁵⁰⁶ Df 13245.

⁵⁰⁷ *Veress* 1938. 8., Df 37693.

⁵⁰⁸ *Veress* 1938. 87.

⁵⁰⁹ Df 37696., *Veress* 1938. 31.

Györfy 1963.

Györfy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963.

Haan 1870.

Diplomatarium Békésiense. Collegit Lud. Aug. Haan. Pestini, 1870.

Haan-Zsilinszky 1877.

Haan Lajos és Zsilinszky Mihály: Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal. Budapest, 1877.

Huszár 1822.

Hydrographia...regionis...Crisiorum. Huszár Mátyás térképe a Körösvidékről. 1822. Országos Levéltár S 89. No. 39.

Iványi 1905.

Iványi Béla: Bihar- és Bars-vármegyék vámhelyei a középkorban. Gazdaságtörténelmi Szemle 1905. 81–132.

Jakó 1940.

Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940.

Káldy-Nagy 1982.

Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.

Karácson 1904.

Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1664–1666. I. Budapest, 1904, II. Budapest, 1908.

Karácsonyi 1896.

Karácsonyi János: Békésvármegye története I–III. Gyula, 1896.

Kiss 1980.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1980.

Korbély 1916.

Korbély József: A Körösök és a Berettyó szabályozása és vízjárása. Vízügyi Közlemények 1916. 173–222.

Maksay 1959.

Maksay Ferenc: Urbáriumok. Budapest, 1959.

Mályusz 1951.

Mályusz Elemér: Zsigmondkori oklevéltár I. Budapest, 1951.

Mályusz 1956.

Mályusz Elemér: Zsigmondkori oklevéltár II/1. Budapest, 1956.

Mályusz-Borsa 1994.

Mályusz Elemér–Borsa Iván: Zsigmondkori oklevéltár IV. Budapest, 1994.

Márki 1892.

Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története I–II.
Arad, 1892–1895.

Ortvay 1882.

Ortvay Tivadar: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I–II.
Budapest, 1882.

Scherer 1938.

Scherer Ferenc: Gyula város története I. Gyula, 1938.

Szabó 1861.

Szabó Károly: Rogerius mester váradi kanonok Siralmas Éneke. Pest, 1861.

Veress 1938.

Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Budapest, 1938.

RÖVIDÍTÉSEK

- A. = Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula (szerk.):
Anjoukori okmánytár I–VII. Budapest, 1878–1920.
- BmT = Békés Megyei Levéltár Térképtára, Gyula.
- Csáky oklt. = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. 1–2. rész.
Budapest, 1919.
- Df = Diplomatikai fényképgyűjtemény. Országos Levéltár.
- DI = Diplomatikai gyűjtemény, Országos Levéltár.
- MRT = Magyarország Régészeti topográfiája. IV/1.: Békés megye,
szeghalmi járás. Írta Ecsedy István, Kovács László,
Maráz Borbála, Torma István. (Szerk.: Torma István)
Budapest, 1982., IV/2.: Békés megye, szarvasi járás.
Írta Jankovich B. Dénes, Makkay János, Szőke Béla Miklós.
(Szerk.: Makkay János) Budapest, 1989., IV/3.: Békés,
Békéscsaba és környéke. Írta Jankovich B. Dénes,
Medgyesi Pál, Nikolin Edit, Szatmári Imre, Torma István.
(Szerk.: Jankovich B. Dénes) Sajtó alatt.
- W. = Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv.
Pest, Budapest, 1860–1874.

TÉRKÉPEK

Térképmellékleteinken a forrásokból ismert malomhelyeket, illetve hidakat és réveket ábráztunk. Csak azok a helységek kerültek térképre, melyeknek legalább a hozzávetőleges helyére utaltak a források. Azonosítási nehézségek elsősorban a zarándi területeken vannak, de a volt Bihar megye déli részén is előfordulnak. A bizonytalan lokalizálású helységnevek után kérdőjelet tettünk.

Medieval data on the hydrography and the exploitation of the Körös River

– Dénes Jankovich B. –

Résumé

The three branches (Fehér-, Fekete-, Sebes), together with their affluents, and the united reach of the Körös River have been subject to the research in this paper. The Berettyó, with its affluents, because of their extended area, were taken out of investigation, but in the marshland, called Sárrét, where the valleys of the two rivers cannot be distinguished, many data of them were also cited. This region includes the hilly part of Transilvania, now Roumania, and, in majority, the Hungarian Great Plain. The rivercourses become slow on the plain, meandering, formatting a great marshland with hundreds of curves, islands, mortlakes. This area has been inhabited since the Neolithic Period. The human activity, changing the environmental situation makes its influence felt in the last 500 years. The medieval written sources, collected in this paper give an significant information about the gradual extending of this activity. In the beginning these rivercourses were used only for fishing, pasture, later the delivery of water was increased by human intervention: dams and water-mills were erected. The data of written documents are supplemented with the result of the project called Archaeological Topography of Hungary, making the possibility of more precise localisation of medieval place-names.

In the first part the author gives an rewiew of data in connection with the hydrography. The name of the Körös River has been mentioned first by the ancient Greek author, Jordanes as Grisia. The Byzantine Emperor, Konstantinos Porphyrogenetos mentioned as Krisios in the 10th century. Different variables of Latin names (Crys, Crisius) were used by the Hungarian written sources during the 11–14th centuries. The southest branch called Fehér (White) Körös has had its specific name since 1009. The Fekete (Black) Körös, which is the central one, was mentioned first on this specific name in 1316. The northern branch has got this recent name Sebes (Rapid) Körös in the latest, in 1520. The Hungarian variations (Keres, Körös) can be read in the sources since 1299. The recent Roumanian denominations (Cris, Crisul) has not known before 1526. All the streams, rills, marshes, islands, meadows, forests, with their descriptions

and characteristics, if any, are also quoted in this chapter. For instance, the oak forests were in majority in this region, in connection with the extended marshlands.

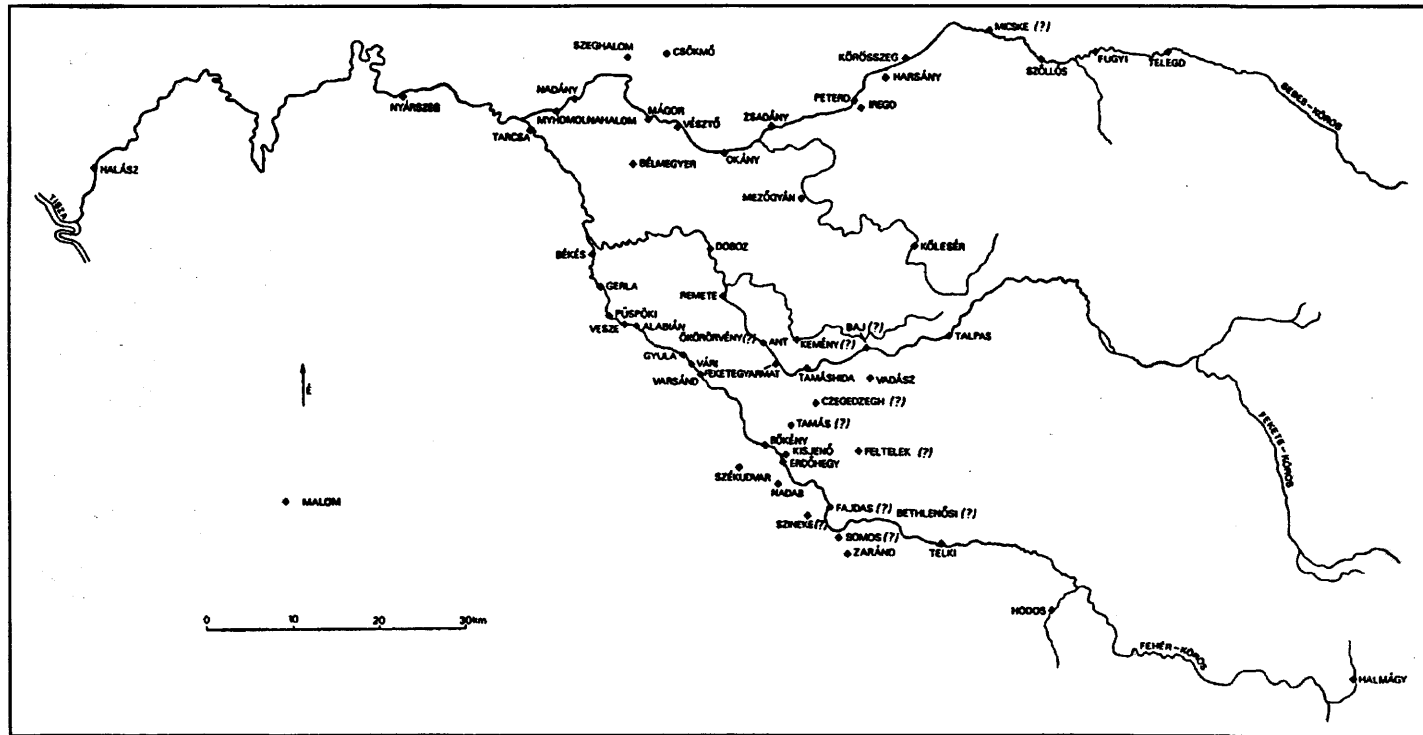
In the second part can be found the data having been collected on the exploitation of waters. Ditches, channels, dams, bridges, ferries, wells, mills, baths are enumerated. The medieval and Turkish sources were also reviewed in connection with fishing and shipping. There were at least 17 toll-points (telonii) along the Körös, which were not always joined with ferries but also with shallows (vadum) or sometimes they were only toll thorough (*see map No 2.*).

The most spread form of exploitation of water were the water-mills. More than 70 water-mills have been enumerated. Their number increased century by century and, by the middle of the 16th century, actually all medieval villages had at least one, or sometimes more water-mills. Most of them were used for flour producing, but more and more had double function: grinding and fullery. It can also be observed that the majority of these water mills had been established in the flatland, on the middle reach of the river. We have not known any in the mountain region and also very few on the lower reach of the Hármás (Tripl) Körös. (*See map No 1.*)

Some late medieval data are also known on floods caused by dams of mills.

(Translated by D. Jankovich B.)

Jankovich B. Dénes
MTA Régészeti Intézete
Budapest,
Úri u. 49.
1250

1. térkép

Ismert középkori vízimalmok a Körösök völgyében

